

*Галина Яворська
Олександр Богомолов*

**НЕПЕВНИЙ ОБ'ЄКТ БАЖАННЯ:
ЄВРОПА В УКРАЇНСЬКОМУ
ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ**

ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО
Київ 2010

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного інституту проблем міжнародної безпеки
(*протокол № 3 від 14 травня 2009 р.*)

Рецензенти:

доктор філологічних наук С. С. Єрмоленко
доктор політичних наук О. В. Литвиненко
доктор філософських наук Б. О. Парахонський

Художник Олексій Матвеев

Я 22

Яворська Г. М., Богомолов О. В.

Непевний об'єкт бажання: ЄВРОПА в українському політичному дискурсі: Монографія. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010 – 136 с.

ISBN 978-966-489-049-3

Монографія є першим комплексним дослідженням концепту ЄВРОПА в сучасному українському політичному дискурсі. У книзі проаналізовано особливості концептуалізації простору міжнародних відносин на тлі складних політичних процесів європейської інтеграції України. Встановлено спадковість сучасної репрезентації ЄС з попередніми соціокультурними та ідеологічними сценаріями сприйняття західного світу. Стійкі та відтворювані когнітивні моделі представлення Європи/ЄС в українських медіа-текстах розглянуто в контексті їх потенційного впливу на процеси прийняття політичних рішень. У праці використано сучасні міждисциплінарні підходи до аналізу медіа-дискурсу, широко застосовано методи семантико-когнітивного аналізу.

Для широкого кола науковців, викладачів, політиків та журналістів.

УДК 811.161.2'42/327(4)

ББК 81.2 (Укр-5)

ISBN 978-966-489-049-3

© Яворська Г. М., Богомолов О. В., 2010

Крокуючи місцевістю, спостерігач переносить із собою центр ландшафту. Це річ банальна і від подорожнього незалежна.

*Але що відбувається, коли неспішний перехожий
раптом опиняється у зручному
для спостереження пункті – на перехресті доріг або долин –
звідки не тільки погляд, а й самі речі
розходяться в різні боки?*

*Тоді суб'єктивна точка зору збігається з
об'єктивним розташуванням речей, і сприйняття набуває
цілковитої повноти.*

Місцевість постає розгаданою й осяяною світлом.

(Pierre Teilhard de Chardin. Le Phénomène Humain)

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО	9
ВСТУП. Європейська ідентичність в українському вимірі: когнітивний дисонанс	10
1. ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС – ДЗЕРКАЛО ТА ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЙНОСТІ	16
1.1. Методологія дослідження й міждисциплінарний контекст (relectiones)	16
1.2. Комунікативний аспект: <i>слово і діло</i> у політиці	20
1.3. Когнітивний аспект	24
1.3.1. Концептуальний аналіз і доступ до смислу (усе, крім телепатії)	24
1.3.2. «Докса» – царина самозрозумілих думок	26
1.3.3. Особливості лінгвістичної концептуалізації дійсності	28
2. ЄВРОПА В КОНТЕКСТІ СХЕМ МОДЕЛЮВАННЯ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОСТОРУ	30
2.1. Європа в словниках: від фінікійської царівни до постачальника застарілих ідей	30
2.2. Парадокси поділу світу – Східна Європа за межами Європи	34
2.3. Членування світу на «ми» та «вони». Європа як <i>закордон</i>	40
2.3.1. Сліди радянських тоталітарних моделей (<i>капіталістичний Захід і покращення іміджу України за кордоном</i>)	40
2.3.2. Семантика ідеологічного протистояння	42
2.4. Зачарована країна (від задзеркалля до Едему)	46

3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАФОРИ	51
3.1. Метафора персоніфікації	52
3.1.1. ЄВРОПА як ОСОБА	56
3.1.1.1. Європа як тілесний суб'єкт (проблеми з травленням)	56
3.1.1.2. Європа як ментальний суб'єкт.....	57
3.1.1.3. Європа як соціальний суб'єкт	59
3.1.2. Метафора міжперсональних стосунків	61
3.1.2.1. УЧИТЕЛЬ – УЧЕНЬ.....	61
3.1.2.2. КЕРІВНИК – ПІДЛЕГЛИЙ.....	62
3.1.2.3. СУСІДИ та СУСІДСТВО	65
3.1.2.4. СУСІДСТВО vs. БРАТЕРСТВО (між Європою і Росією)	69
3.2. Просторові метафори	78
3.2.1. Метафора МІСТ.....	78
3.2.2. Метафора ПОДОРІЖ.....	80
4. ЄВРОПА В СЕМАНТИЧНОМУ ПОЛІ БАЖАННЯ	85
4.1. Простір бажання (<i>Україна прагне до Європи, а вона нас не хоче</i>)	86
4.2. Як <i>потрапити до Європи</i> або в ній <i>опинитися</i>	89
4.3. «Чужий простір» – зміна оцінки та семантичні модифікації.....	94
4.3.1. <i>Закордон</i> як простір втечі та зради (моральні імплікації)	95
4.3.2. «Чужий простір» та втрата ідентичності Європою (<i>Європа зраджує собі</i>)	99
4.3.3. Європа як еталон.....	100
4.3.3.1. Що таке <i>Європа в Україні?</i>	104
4.3.4. <i>Тоді як в Європі...</i> (Опозиція Європа – Росія у просторі цінностей).....	106

5. ЄВРОПЕЙСЬКІСТЬ ТА ЄВРОПЕЙЦІ	109
5.1. <i>Європейський</i> у ролі категоризатора.....	109
5.2. <i>Європейська інтеграція</i> (лінгвополітологічний коментар).....	113
5.3. Хто такий <i>справжній європеєць</i> ?	116
ВИСНОВКИ	122
ЛІТЕРАТУРА.....	126

ПЕРЕДНЄ СЛОВО*

Ідея цієї книжки зародилася кілька років тому, коли тема європейської інтеграції України перетворилася на постійний складник українського політичного дискурсу. У зв'язку з цим виникло питання, яким чином в Україні засвоюють нову політичну реальність, пов'язану із створенням та розширенням Європейського Союзу. Тим більше, що це засвоєння відбувається на тлі досі нереалізованих прагнень України долучитися до цього процесу. Наш інтерес до концепту ЄВРОПА в цьому контексті, здається, не потребує спеціальних пояснень.

Відстежувати поточні концептуальні зміни було завданням і цікавим, і складним, а нове поняття об'єднаної Європи в його українській версії виявилось щільно пов'язаним з попередніми соціокультурними та ідеологічними схемами сприйняття західного світу.

І, нарешті, кілька слів про методологію нашої праці. Ми вирішили, що настав час повною мірою скористатися наслідками «лінгвістичного повороту», який відчутно позначився на методології соціальних дисциплін. Отже, наша книжка є своєрідною спробою прищеплення сучасних лінгвістичних, а саме семантико-когнітивних, методик до проблематики, яка традиційно належить до царини міжнародних відносин. Наскільки це вдалося – судити читачам.

Галина Яворська,
Олександр Богомолів

---

* Автори щиро вдячні Міжнародному фонду «Відродження», за допомогою якого було здійснене це дослідження, а також програмі INTAS (Core vocabulary in typological perspective: semantic shifts and form/meaning correlations. Ref. Nr 05-1000008-7917) та Intercultural study group, College of Education, Durham University, UK (research fellowship, 2006) за підтримку у виконанні нашої праці.

ВСТУП

Європейська ідентичність в українському вимірі: когнітивний дисонанс

За останні півтора десятиліття на Європейському континенті сформувалася нова політична та культурна реальність. Європейський Союз (ЄС), у якому наразі об'єдналися 27 країн (і ще декілька є кандидатами та потенційними кандидатами на вступ) – це не просто велике політико-економічне інтеграційне об'єднання, він постає як втілення самої *ідеї Європи*¹ – з усією повнотою філософських та історико-культурних смислів та асоціацій, пов'язаних із цим словосполученням. Європейський Союз ототожнює себе з Європою взагалі – і в плані мовного узусу, тобто вже узвичаєного способу називання країн Європейського Союзу *Європою* без жодних обмежувальних уточнень, і в плані власної когнітивної репрезентації.

Відомо, що Європа відіграла та відіграє вирішальну роль у формуванні та підтримці національної ідентичності України, і ця роль не залежить від мінливої політичної кон'юнктури. Якщо брати поняття *ідентичність* у найбільш загальному сенсі, маємо констатувати, що будь-яка ідентичність, тобто усвідомлювана особою чи спільнотою (як групою осіб) самототожність, базується на трьох взаємно пов'язаних системах координат – просторових, часових та ментальних. З цього пункту бачення поняття Європи невідпадково є настільки важливим для української ідентичності, бо містить у собі всі три названі виміри. Європа поєднує у собі просторово-географічне значення і виразну темпоральну складову,

---

¹ У подальшому викладі курсивом виділено назви дискурсивних сутностей, а також приклади з текстів, окремі лексеми і словосполуки. Позначення концептів та концептуальних метафор подано т. зв. «малими прописними» (напр., Європа, Подорож).

пов'язану не тільки з історичним минулим, але й з проекцією майбутнього. Водночас сучасна Європа позначає й ментальну єдність – на рівні набору спільних *європейських цінностей*, таких як демократичні права та свободи, верховенство права, повага до культурної, етнічної, лінгвістичної різноманітності європейських країн (принцип «єдності у розмаїтті») тощо.

У сучасному українському контексті питання підтвердження власної європейської ідентичності безпосередньо пов'язані з проблемами інтеграції до Європейського Союзу. Загалом проблеми, з якими стикається Україна у своєму розвитку, у формуванні та закріпленні своєї новітньої політичної й культурної ідентичності, спричинені не тільки специфікою нашої історії та географічного положення. Не меншу роль відіграє у цьому загальний світовий контекст, особливості міжнародного середовища, у якому протягом останніх двох десятиліть відбулися кардинальні зміни, пов'язані з загальними глобалізаційними процесами і завершенням холодної війни. Україна – і цей факт не завжди належним чином береться до уваги – отримала та використала свій шанс для створення власної держави саме у цьому новому контексті. У певному сенсі поява України на світовій політичній арені є одним з наслідків процесу формування нового світового устрою, що змінює роль національних держав та підвищує значення наднаціональних утворень. У випадку України чутливість до глобалізаційних змін у міжнародному середовищі, готовність адекватно реагувати на нові можливості та виклики, зокрема шляхом усвідомленої участі в інтеграційних об'єднаннях, є необхідною передумовою подальшого розвитку власної української державності. Це позначається й на сучасних особливостях співвідношення національної та європейської самототожності.

Європейська ідентичність становить особливий різновид колективної ідентичності, що формується у Європейському Союзі – наднаціональному інтеграційному об'єднанні. У зв'язку з цим виникає проблема співвідношення різних видів колективних ідентичностей у межах однієї спільноти, зокрема питання про те, чи не конфліктує новітня наднаціональна європейська ідентичність – відчуття належності до об'єднаної Європи – з національними ідентичностями, притаманними окремим країнам-членам ЄС.

З'являються спроби побудови теоретичних моделей колективної ідентичності, серед яких можна вирізнити: 1) «культурну», яка тлумачить ідентичність як наслідок дії етно-культурних факторів, що формуються впродовж тривалого історичного процесу (таких як спільна історична спадщина, спільна релігія, спільна мова); 2) «інструментальну», у межах якої ідентичність розглядається як результат економічного чи політичного розрахунку, що базується на власних інтересах, і, зрештою, 3) «громадянську» («civic») модель, яка розглядає ідентичність як сутність, що заснована на домовленостях (конвенціях) щодо норм політичного співіснування.

Згадані теоретичні моделі дають підстави для побудови типології ідентичностей, залежно від змісту ціннісних мотивацій, які переважають у тому або іншому випадку. Водночас вони дають змогу простежити, яким чином взаємодіють різні типи ідентичності у межах однієї спільноти. Попередні висновки полягають у тому, що спільна європейська ідентичність, яка формується в країнах ЄС, є принципово сумісною з національними ідентичностями держав-членів Євросоюзу. Цей факт частково є наслідком того, що національні ідентичності – переважно «культурні», а європейська ідентичність головним чином «інструментальна». Внаслідок того, що національні та європейська ідентичність є відмінними за змістом, розвиток європейської ідентичності не передбачає обов'язкової зміни характеру лояльності у країнах Євросоюзу, а саме переходу від національної до наднаціональної лояльності [Jiménez et al. 2004].

В українському контексті проблема співвідношення європейської ідентичності з національною набуває дещо відмінного вигляду. На відміну від багатьох країн, що мають довшу історію державного суверенітету, формування національної ідентичності в Україні досі перебуває у стадії становлення. І проблема полягає не стільки в тому, щоб поєднати наявну українську національну ідентичність з новою європейською ідентичністю, але й у тому, яким чином вибудувати обидва ці типи ідентичності.

Загалом можливі два способи розв'язання цієї проблеми, і вони пов'язані з фактором часу. Перший полягає в тому, що процес формування «європейської» та національної ідентичності має відбуватися синхронно. Другий, що спирається на ідею національ-

ної самобутності та окремішності, пропонує замість синхронізації модель часової послідовності. Йдеться про те, що Україна має спочатку пройти процес становлення як національна держава, а вже тоді ставити питання про входження до світових інтеграційних структур (докладніше див. [Яворська 2008]).

Іншими словами, *європейська ідентичність* в українських умовах виступає як особлива складова формування національної ідентичності. Виявляється, що навіть ідентифікаційна модель самобутності і самодостатності України, спрямована проти участі у будь-яких інтеграційних утвореннях, як ЄС та НАТО, формується в Україні в «європейських» термінах. Про це свідчить ідея *спочатку побудувати Європу в Україні*, досить широко озвучувана представниками певних політичних сил².

У зв'язку зі змінами в Європейському Союзі *європейський орієнтир* української національної ідентичності нині активно змінює обриси та змістове забарвлення. Існування ЄС як модусу Європи вимагає ретельного осмислення і когнітивного освоєння. Натомість в Україні виразно бракує як загальної обізнаності, так і спеціальної рефлексії щодо згаданих змін, які потребують уваги не тільки у власне політичному, а й у ширших вимірах – культурно-антропологічному, історичному, когнітивно-лінгвістичному та семіотичному. Той факт, що назва *Європа* протягом останніх років дедалі частіше застосовується на позначення ЄС, що ці назви вживаються як абсолютні синоніми, давно вже не є простим риторичним прийомом, застосовуваним європейськими бюрократами (як інколи сприймають це українські політики та політичні аналітики).

Ототожнення Європейського Союзу з Європою становить неабияку проблему для ідентичності України, оскільки самопрезентація ЄС не зовсім збігається (а в дечому й зовсім не збігається) з тим, як сприймається ЄС та Європа зовні. У випадку України це розходження є особливо гострим і дразливим. Україна, не будучи

---

² Проте під виглядом самостійного руху України до *європейських стандартів* тут проступає намагання пригальмувати інтеграційні процеси. І це містить у собі серйозний ризик маргіналізації України як суб'єкта міжнародних відносин. Докладніше про це див. далі у розділі 4.

членом Європейського Союзу і не маючи наразі перспектив такого членства, перебуває за межами Європи (якщо дивитися зсередини ЄС) і водночас є інтегральною частиною Європи – і в географічному, і в культурно-історичному сенсі (з українського погляду). Таке співіснування двох логічно суперечливих способів представлення одного фрагменту реальності створює смисловий конфлікт, що породжує когнітивний дисонанс [Festinger 1957]³, який здатний негативно впливати на процедури прийняття політичних рішень.

Відзначена неузгодженість властива насамперед сприйняттю ситуації зсередини України. Відстоюючи себе як «органічну частину Європи», Україна водночас прагне набути членство в Європейському Союзі, щоб таким чином долучитися до Європи в новому розумінні. Представники ЄС, зі свого боку, також не визначилися із сприйняттям України. Одні з них твердять, що наша країна безумовно є частиною Європи, а «Київ – таке ж європейське місто, як і Стокгольм». Водночас ми пам'ятаємо заяву кількарічної давнини, що пролунала з вуст Романо Проді, тодішнього голови

---

³ За Леоном Фестінгером, когнітивний дисонанс – це невідповідність між двома когнітивними елементами («когніціями») – думками, досвідом, інформацією, що стосуються одного об'єкта і є логічно суперечливими. Зіткнення таких суперечливих знань у свідомості індивіда породжує відчуття дискомфорту. У теорії когнітивного дисонансу подібне зіткнення виступає як мотивація для змін поглядів та переконань заради уникнення смислових конфліктів. Ідеї цієї теорії внаслідок розвитку циклу когнітивних наук продовжують активно досліджуватися у зв'язку із найширшим колом питань, таких як проблеми ідентичності, теорія самосприйняття, аналіз процесів прийняття рішень, визначення ролі стереотипів та упереджень у різних соціальних практиках, вплив когнітивного дисонансу на суспільну комунікацію, його значення у релігійному контексті, тощо. Щоправда, зіткнення протилежних когніцій, очевидно, не завжди породжує психологічний дискомфорт і мотивує до їх узгодження. Дисонанс може ігноруватися (пор. «двоєдумство», описане Дж. Орвеллом у романі «1984» і на практиці відоме тим, хто жив в умовах тоталітаризму) або, навіть, подаватися як інтелектуальна перевага. (Пор. вислів Ф. Скотта Фітцджеральда: «Мірилом першокласного інтелекту є спроможність утримувати в голові дві протилежні ідеї одночасно і при цьому зберігати здатність функціонувати» («The test of a first-rate intelligence is the ability to hold two opposed ideas in the mind at the same time, and still retain the ability to function»)).

Єврокомісії, у відповідь на українські твердження про належність України до європейської цивілізації: «Україна має стільки ж підстав бути в ЄС, як Нова Зеландія».

Не можна заплющувати очі й на те, що всередині ЄС продовжуються дебати щодо необхідності визначитися з остаточними межами процесу розширення Європейського Союзу і визначити чітку лінію кордону між «об'єднаною Європою» і «рештою світу» (куди, за умовчанням, у нинішній ситуації потрапляє й Україна).

Відчуття неузгодженості між самосприйняттям та сприйняттям зовні позначається на різних сферах, зокрема воно обтяжує дипломатичний діалог між Києвом та ЄС. Відносини України з Європейським Союзом перебувають зараз у процесі пошуків відповідей на такі питання: яким буде новий формат наших двосторонніх відносин, передбачений майбутньою Угодою про асоціацію, якою буде доля *європейських прагнень* України, чи зможе Україна в принципі розраховувати на *європейську перспективу* або, навпаки, ризикує залишитися за межами *об'єднаної Європи*. Ці питання досить активно дебатуються і викликають значний емоційний резонанс.

У такій складній (не тільки політично, але й у плані породження концептуальних зіткнень) ситуації видається доцільним звернутися до аналізу українського політичного дискурсу на теми Європи та європейської інтеграції – з надією на те, що такий аналіз зможе допомогти бодай певною мірою прояснити, куди рухатиметься Україна. І також з'ясувати зміст смислових конфліктів, що супроводжують цей рух, стаючи йому на заваді і водночас стимулюючи пошук нових моделей пояснень та політичної поведінки.

1. ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС – ДЗЕРКАЛО ТА ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЙСНОСТІ

1.1. Методологія дослідження й міждисциплінарний контекст (relectiones)

Метою цього дослідження є опис концепту Європа у тому вигляді, як він представлений у сучасному українському політичному дискурсі. Відомо, що політичний дискурс становить водночас і дзеркало, що відбиває рівень соціальної рефлексії щодо того чи іншого поняття, й інструмент для формування нових понятійних зв'язків та конструювання концептуальних схем. Аналіз того, що пишуть і говорять про Європу та ЄС українські політики, політичні експерти та журналісти, дає змогу встановити набір стійких та відтворюваних моделей репрезентації Європи.

У методологічному плані ми спираємося на підхід до ідентичності як до комунікативно-дискурсивного феномену, що має соціально-символічну природу [Яворська 2006], відтак у її дослідженні застосовано міждисциплінарні якісні підходи аналізу медіа-дискурсу та семантико-когнітивний аналіз [Яворська 2005]. Таким чином, пропонована праця перебуває у руслі «квалітативного повороту», що відбувається у дослідженнях медіа-дискурсу протягом останнього десятиліття. І хоча традиційні кількісні розробки, що спираються переважно на контент-аналіз, усе ще є поширеними у працях з дискурс-аналізу, однак останнім часом відбувається відчутна зміна дослідницької парадигми у бік якісних, зокрема лінгвістично орієнтованих, підходів в аналізі медійних текстів.

Варто зазначити, що названий парадигмальний зсув викликаний не тимчасовими перевагами тих або інших методів,

а змінами у розумінні природи соціальної взаємодії [Wodak, Busch 2004] та перенесенні уваги на інтерпретаційний бік процесів комунікації. У цьому контексті не випадково виявилися затребуваними новітні лінгвістичні підходи, зокрема пов'язані із розвитком когнітивної семантики. Водночас наша розробка має ширше, ніж суто лінгвістичне, спрямування, почасти заходячи на територію суміжних галузей, таких як культурна антропологія та політологія.

Матеріалом дослідження слугував укладений авторами електронний корпус текстів та слововживань на теми Європи та європейської інтеграції в українських медіа за період 2001–2007 рр.¹ У процесі відбору аналізованого матеріалу ми намагалися охопити видання різного політичного спрямування, включаючи новомедійні засоби масової комунікації. Водночас фактор політичного спрямування того або іншого видання у ході дослідження конкретних висловів і тверджень на теми Європи окремо не враховувався (на відміну від уже існуючих праць, присвячених формуванню медійного образу ЄС) – частково через брак чіткої та зрозумілої політичної диференціації українського медійного простору, де прийняті ознаки (скажімо, протиставлення ліберальних та консервативних видань) часто не спрацьовують, але насамперед через загальну зорієнтованість нашого дослідження на виявлення глибинних концептуальних схем, реалізація яких не залежить безпосередньо від тих або інших політичних уподобань, а є результатом лінгвістично та культурно зумовлених уявлень, більш стійких і водночас набагато менш явних, ніж ті або інші політичні погляди.

У своєму аналізові ми обмежилися розглядом лише українськомовних видань, хоча насправді політичний дискурс в Україні створюється й реалізується в умовах білінгвізму, відповідно до характеристик мовної ситуації в країні. У двомовних та багатомовних ситуаціях відповідні дискурсивні практики створюються сукупністю усних та писемних текстів, проголошених або написаних тими мовами, які реально функціонують у певних соціальних сферах [Яворська 2005: 108]. Долучення даних з російськомовних українських видань могло б, очевидно, дещо розширити й скори-

---

¹ Далі у тексті належність конкретних прикладів до названого корпусу спеціально не відзначається.

гувати отримані нами результати – та це залишається справою майбутнього.

Щодо стану розробки проблеми, то нам відомо принаймні про кільканадцять праць, присвячених формуванню медійного образу ЄС, що почали з'являтися з початку 90-х рр. внаслідок бурхливого процесу розширення ЄС (див., напр., [Chilton, Pyin 1993; Hellsten 1997; Wodak, Weiss 2004; Zbierska-Sawala 2004; Ключко 2006; Кравченко 2007] та ін.). На українському матеріалі була виконана кандидатська дисертація, захищена у Львові за фахом «журналістика» [Прихода 2005]. Отримані у цих працях результати дають нам у деяких випадках важливий матеріал для порівняння. Маємо також згадати про існуючі історичні та історико-культурні праці, присвячені ролі Європи у формуванні української ідентичності ([Шевченко 1990; Яковенко 2002], та численні інші розробки).

Намагаючись визначити, що саме може додати наш аналіз до результатів, отриманих істориками та представниками інших наук, мусимо обмежитися загальним твердженням – різні наукові дисципліни виявляють різні аспекти у тому самому об'єкті та розв'язують різні проблеми². Подібно до того, як тіло людини з погляду медицини і те ж саме тіло з погляду культурної антропології або когнітивної лінгвістики породжує дуже різні за змістом наукові проблеми, Європа очима історика має інший вигляд порівняно з Європою в осмисленні філософа, який розглядає європейську традицію пошуку відповіді на питання про сенс існування [Grzegorzczuk 2001]³, чи Європою у міркуваннях літератора (наприклад, у Чеслава Мілоша або Юрія Андруховича). Водночас, у межах власне академічного дискурсу, обидва підходи – історичний та філософський – дають результати відмінні (або по-іншому

---

² Докладніше про деякі суперечності міждисциплінарності див.: [Яворська 2006].

³ Книга польського філософа Анджея Гжегорчика опублікована в серії «Relectiones», присвяченій культурним, правовим, соціальним та теологічним аспектам європейської інтеграції. Засновники серії, як зазначено на шмуц-титулі, відсилають за допомогою цієї назви до європейської традиції міждисциплінарних пояснень – relectiones – що практикувалися у середньовічних університетах, піднімаючи найважливіші питання сучасної доби.

сформульовані) від тих, що їх можуть запропонувати фахівці у галузі лінгвістичної семантики і критичного аналізу дискурсу.

Одна з важливих проблем, яку, наприклад, історики та лінгвісти схильні розглядати по-різному, це проблема динаміки ідентичностей. Історики резонно наполягають на сталості закорінених в особливостях конкретної історії моделей ідентичності, які не можуть зникнути «за одну ніч» [Шевченко 1990]. Погоджуючись із цим висновком, слід вказати також на існуючу водночас принципову можливість переінтерпретацій та змін ідентичностей. Оскільки ідентичність має соціально-символічну природу (докладніше: [Яворська 2005]), виявом та одночасно засобом її трансформацій виступають зміни дискурсивних практик. Попри уявну легкість та довільність словесних формулювань (або позірну можливість сказати коли і що заманеться), форми реалізації ідентичності у дискурсі виявляють значну сталість у відтворенні та регенерації стійких концептуальних схем, але водночас і певну здатність до змін. Отже розуміння процесу зміни ідентичностей потребує вивчення того, яким чином відбуваються або можуть відбутися зміни дискурсивних практик.

Питання про можливість або потенцію подальшого розвитку у межах пропонованого нами аналізу – на відміну від суто історичних студій – не є марним. Аналіз дискурсу у цьому пункті ближчий до соціального прогнозування або побудови прогностичних сценаріїв у політології – хіба що спосіб аргументації у нашому випадку є більш вимогливим.

На відміну від історичних студій, пропонований аналіз є переважно синхронно зорієнтованим, хоча й передбачає вивчення концепту ЄВРОПА в динаміці поточних змін. Не слід також чекати від нього конкретно-історичних прив'язок, стосуються вони подій чи осіб. Для фахівця в галузі аналізу дискурсу не так важливо, хто саме вимовив те або інше слово, його цікавить не індивідуальне авторство, а послідовне відтворення представниками тієї або іншої спільноти усталених концептуальних схем.

1.2. Комунікативний аспект: слово і діло у політиці

Ті, хто займається аналізом політичного дискурсу, так чи інакше мають справу із проблемою співвідношення слова й політичної дійсності, тобто опиняються перед досить відомим і давнім сюжетом співвідношення слова й діла. У минулому сторіччі соціально-філософські аспекти цієї проблеми були доповнені лінгвістичним виміром. Йдеться про вивчення дискурсивних практик, які здійснюються у вигляді текстів, являють собою «форму соціальної дії» [Fairclough, Wodak 1997: 280].

Дискурсивні практики, у яких мовна форма й соціально-комунікативна дія постають як єдине ціле, опинилися на вістрі дослідницької уваги представників різних соціальних і гуманітарних дисциплін. Така міждисциплінарна постановка проблеми виявилася вкрай плідною для вивчення тих досить численних видів людської діяльності, які пов'язані з продукуванням текстів.

Невипадковим є і поступове зростання уваги до результатів лінгвістичних досліджень з боку представників інших соціальних та гуманітарних наук, які переважно мають справу з мовними виявами людини, вивчають у тому чи іншому аспекті словесну діяльність. Говорячи словами М. М. Бахтіна, предмет гуманітарного знання – це *буття, що промовляє*. Розвиток наук про людину й суспільство (соціології, соціальної психології, історії, антропології) протягом минулого століття поступово привів до усвідомлення того факту, що основні висновки цих наук і, значною мірою, використовувані ними підходи базуються на аналізі результатів мовної поведінки людей, тобто усних чи писемних текстів. З'являються нові методи якісного аналізу, відмінні як від традиційних соціально-психологічних підходів, що мають справу з атитюдами й результатами вимірів суспільної думки, так і від описово-інтерпретаційних студій або антропологічних (етнографічних) досліджень. Дискурсивні студії, що базуються на лінгвопрагматичних та когнітивно-семантичних підходах, дозволяють змінити кут розгляду проблеми колективної свідомості, суспільної думки й тому подібних сутностей, сфокусувавши увагу на аналізі

смислів без відриву від їх матеріальних носіїв – слів, висловлювань, текстів.

Ще в 20-х рр. минулого сторіччя В. Волошинов (М. Бахтін) стверджував, що свідомість людей «з формою мови як такою, з мовою як такою взагалі не має справи <...>. Ми, насправді, ніколи не вимовляємо слова й не чуємо слова, а чуємо добре або погане, важливе або неважливе, приемне або неприемне тощо» [Волошинов 192: 84]. У нормальних умовах спілкування, тобто за відсутності комунікативних бар'єрів, мову як таку люди ніби не помічають. Недарма сучасні філософи підкреслюють таку властивість мовної матерії як її «прозорість» [Pêcheux 1982: 110–111]. Останнім часом в силу різних обставин, серед яких варто назвати ускладнення соціальних структур і збільшення кількості комунікативних і власне мовних бар'єрів (внаслідок поширення багатомовності), подолання яких пов'язане з усвідомленням саме «форми мови», мовні засоби поступово ніби втрачають свою прозорість. Ми спостерігаємо помітне підвищення рівня метамовної рефлексії не тільки у гуманітарній науці [Яворська 2000], а й у суспільстві взагалі. Проте залишається фактом, що лінгвістичні дослідження у сфері політичного дискурсу, попри їхній виразний прикладний аспект, викликають насторожене ставлення у політологів, яких цікавить, за їхнім висловом, «не слова, а діло». При цьому політологи та політики часто примудряються не помічати що політична реальність є наскрізь мовленнєвою і складається із словесних дій [Яворська 2002].

Із розвитком циклу когнітивних наук виявилось, що дискурсивні практики являють собою вдячний матеріал не тільки з погляду вивчення механізмів соціальної дії й процесів спілкування, але також і як матеріально фіксована реальність колективної свідомості (або колективного несвідомого). Іншими словами, дискурс є не просто пасивним середовищем функціонування тих або інших концептуальних образів і схем, але й активним засобом їхнього конструювання й відтворення. Двосторонній характер зв'язку між вербальною діяльністю та соціумом становить одну з підвалин дискурсивних студій. Одна з поширених дефініцій тлумачить дискурс як соціальну практику, що створює соціальну структуру і водночас створюється нею. Натомість дослідники, що

працюють у галузі когнітивної лінгвістики, демонструють, яким чином базові ментальні моделі, репрезентовані в мові, впливають на формування наших соціальних уявлень [Geeraerts 2003].

У цьому сенсі особливий інтерес становить сфера політики. Політична діяльність – це головним чином діяльність дискурсивна, тобто діяльність, що здійснюється у вигляді «розмов» і всілякого роду текстів. Політична реальність, власне, створюється тим, що сказано або написано, а кожне публічне висловлення політичної особи дорівнює політичному вчинкові. Дієвість, активність політичного дискурсу – це його сутнісна характеристика. Складність, однак, полягає в тому, що зміст таких вчинків важко визначити, їхні наслідки є опосередкованими, тому їх важко спрогнозувати, а надто проконтролювати. Втім те ж саме можна твердити про будь-яку складну соціальну дію⁴.

Аналіз дискурсу моделює політичну діяльність як процес комунікації, суб'єктами якої виступають не тільки окремі особи, але й соціальні групи, політичні партії та рухи, аж до суб'єктів міжнародного права, тобто держав і державних угруповань. Згідно з цим підходом, політичний дискурс актуалізується у різноманітних писемних та усних текстах, що належать до політики як соціального інституту і становлять результат політичної комунікації. Це сукупність виступів, промов і висловів політичних діячів, відповідні документи з різним ступенем юридичної обов'язковості (угоди, програми тощо), а також продукція аналітичних центрів – спеціальні, часто призначені лише для внутрішньовідомчого використання, розвідки, у яких аналізуються політичні події і які враховуються у процесах прийняття політичних рішень. До політичного дискурсу відносять також обговорення політичних питань у ЗМІ і висловлювання на політичні теми непрофесіоналів. Хоча

---

⁴ Дієвість політичного слова не дорівнює словесній магії, хоча й містить елементи останньої. Про це, зокрема, свідчить психологічно реальне відчуття, притаманне суб'єктам владного контролю, а саме відчуття впевненості, що для досягнення необхідного результату досить просто вимовити потрібне слово чи вжити його у політичному документі. (Докладніше про семіотичні механізми таких явищ див.: [Яворська 1995а; Яворська 2000; Єрмоленко 2006]). На можливу дію цього фактора завжди слід зважати у процесах прийняття рішень.

політичний дискурс розглядається, як зазначено вище, як інституціоналізований різновид дискурсу, люди, професійно не пов'язані з політикою, також беруть участь у його створенні – не тільки приватно обговорюючи політичні події, але й, завдяки інтернету, маючи можливість зробити свою думку надбанням широкого загалу⁵. Окреме місце у структурі політичного дискурсу займає ставлення до політичних подій, відбите в опитуваннях громадської думки. Слід наголосити при цьому, що дискурсивні практики не тільки відбивають та рееструють, а й виступають як механізм формування громадської думки (найочевидніший приклад – це діяльність ЗМІ). Отже, аналіз політичного дискурсу передбачає розгляд названих різновидів текстів, усних чи то писемних, як єдиного континуума, який розгортається у реальному часі і просторі, тобто в конкретному і динамічному соціально-політичному контексті.

Останнім часом у зв'язку з розвитком медійних та новомедійних засобів стає дедалі очевиднішим, що політики, навіть при найбільш широкому розумінні цього терміна, зовсім не є єдиними суб'єктами політичної діяльності. Політик має потребу в посереднику, що доносить повідомлення до адресата. У ролі медіаторів виступають не тільки спічрайтери, діяльність яких ускладнює структуру авторства політичного тексту, але й експерти-політологи і журналісти. Останні не тільки описують, але коментують та інтерпретують дії та вчинки політиків, і в такий спосіб є якщо не авторами, то повноправними співавторами медіа-реальності [Yavorska 2005]. Дедалі більше поширення отримує поняття «медіатизованої політики», у якому переосмислюється співвідношення між політикою й медіа. Це співвідношення трансформується й веде до перебудови структури політичного дискурсу [Fairclough 1995], що, зрештою, приводить до перетворення політики в різновид мовної гри (у сенсі Вітгенштейна).

---

⁵ Розширення простору публічного обговорення завдяки частковому включенню жанрів приватної (матеріали численних інтернет-форумів) та внутрівідомчої політичної комунікації (пор. появу у новомедійних засобах матеріалів із підзаголовком «аналітична довідка») становить окрему проблему, пов'язану із загальним перерозподілом та семіотичним перекодуванням сфер відкрито-го та прихованого у сучасній культурі.

1.3. Когнітивний аспект

1.3.1. Концептуальний аналіз та доступ до смислу (усе, крім телепатії)

Поряд з комунікативним існує й другий важливий аспект аналізу дискурсу – це спрямованість на виявлення глибинних когнітивних чинників, які формують сприйняття (або «спосіб бачення») певних фактів і складають підґрунтя прийняття політичних рішень. Такий підхід у вигляді концептуального аналізу відкриває принципово нові можливості для розгляду політичної реальності, оскільки дозволяє вийти за межі практично-інтуїтивного розуміння політичних текстів і дістатися глибшого рівня їхнього змісту.

Концептуальний аналіз спрямований на аналіз концептів (понять), що являють собою одиниці ментальної сфери. Для того, щоб досліджувати ці нематеріальні сутності, маємо працювати з їх матеріальними носіями. Головним таким носієм є мовні вирази – слова та словосполучення, тобто вербальні засоби реалізації концептів. Поряд з цим існують також невербальні реалізатори – візуальні, звукові тощо. Матеріальний бік останніх є більш «помітним»: умовність, відсутність прямого зв'язку між об'єктом, представленим на папері, та об'єктом фізичної дійсності, до якого зображення відсилає, не викликає проблем у сприйнятті та розумінні пропонуваніх зображень⁶. Натомість слова – навіть у написаному вигляді, не кажучи вже про слово усне – у звичайних умовах комунікації сприймаються лише з погляду змісту, що стоїть за ними. Подвійна – матеріально-ідеальна – природа словесного знаку залишається поза увагою людини, що говорить. Внаслідок чого створюється хибне враження про можливість мати справу із змістом, значенням, концептами, образами (як би не позначати ці ментальні сутності), так би мовити, напромау.

---

⁶ Водночас і в цій сфері добре відомі випадки, коли зображення розглядається як тотожне зображеному об'єкту у межах різноманітних магічних практик.

Насправді прямого, неопосередкованого матеріально вираженими знаками, доступу до смислу ми (поза сферою телепатії та містичних практик) не маємо⁷, відтак шлях до розуміння концепту пролягає лише через вивчення конкретних слів та їх сполучень та/або інших – невербальних – носіїв значення.

Для здійснення концептуального аналізу спираємося на поняття фреймів та сцен у його найзагальнішому вигляді, запропонованому Чарльзом Філлмором. У межах цього підходу вихідним є припущення про те, що понятійний апарат людини складається не з окремих ізольованих концептів, а організований у вигляді більших внутрішньо організованих утворень. Такі більші пучки знань, що являють собою зв'язні сукупності людських уявлень, дій, досвідчень, уявних образів, називають сценою (scene). Фрейм натомість – це сукупність лінгвістичних засобів, що відсилають (здійснюють референцію) до сцени або її окремих аспектів [Fillmore & Atkins 2000; Geeraerts 2002]. У децю інших термінах сцену називають концептуальною схемою, або ідеалізованою когнітивною схемою. У будь-якому разі дізнатися про зміст та будову концептуальної схеми, яка має ментальну природу і сама по собі безпосередньо не приступна для вивчення, бо існує тільки «в голові», ми можемо лише за допомогою аналізу фреймів – тобто сукупності лінгвістичних засобів – слів та словосполучень, семантично пов'язаних з певним фрагментом реальності і доступних для безпосереднього сприйняття.

Таким чином, концепти вбудовані до ширших когнітивних структур, насамперед до так званих фонових знань про світ, які певним чином співвіднесені зі сферою досвіду. Концепти, з якими має справу когнітивна лінгвістика, відрізняються від наукових понять, оскільки фонові знання співвідносяться насамперед з повсякденно-побутовими, або «наївними» уявленнями (folk models).

---

⁷ Містичні практики мають справу із чуттєвими знаками, такими як видіння, однак їх сприйняття належить виключно до внутрішньо-суб'єктивної сфери. У цьому сенсі вони аналогічні таким сенсорним досвідченням, як біль – переживання болю є конкретно-чуттєвим, але лише для суб'єкта більового відчуття. Див., напр., [Брицын, Зимовец, Яворская 2009].

1.3.2. «Докса» – царина samozрозумілих думок

Повсякденно-побутове знання, що включає уявлення, вірування, гадки і т. ін., цікавило ще давньогрецьких філософів, які протиставляли його справжньому знанню, що приводить до істини. Саме тоді було сформульоване протиставлення *докса* – *епістема*, і надалі протягом багатьох століть філософи, що працювали з цими проблемами, вбачали своє завдання в тому, щоб розрізнити і відділити ненадійну та інколи просто невірну *доксу* від справжнього, істинного знання-*епістемі*, аби краще зрозуміти останнє. Проте в наш час *докса* – це «фальшиве», згідно з Аристотелем, знання, сама по собі не досить цікава і банальна *загальна думка* – перетворилася на самостійний об'єкт наукового інтересу. Відбулася переінтерпретація згаданої опозиції – якщо раніше *докса* та *епістема* протиставлялися за ознакою 'фальшиве'/«справжнє», то нині *докса*, синонімами якої у різних авторів виступають *здоровий глузд* (*common sense*), спільні фонові знання (*Common Ground*) [van Dijk], культурні пресуппозиції [Frank 2003], розглядається не як протилежність, а як необхідна складова *епістемі*, як її підґрунтя [Яворська 2005б].

Головною ознакою *докси* є те, що вона сприймається як samozрозуміла. *Докса* не потребує доказів і не передбачає рефлексії, не допускаючи, зрештою, можливості іншого погляду та іншого розуміння (Яворська 2000: 136–137). За Гером Бурдьє, *докса* – це «універсум безспірного» (Bourdieu 1994: 164), вона приймається як даність і саме тому часто залишається невиявленою і непомітною, проникаючи за допомогою лінгвістичних засобів – стійких словесних сполучень та конвенціональних метафор – навіть до тих видів соціально-дискурсивної діяльності, які здаються найвіддаленішими, зокрема до сфери науки. Як свідчать деякі останні дослідження (див., напр., [Серіо 2001]), зміст наукових теорій та класифікацій певної доби виявляється значною мірою залежним від ключових метафор, що лежать у їх основі, таких, наприклад, як силова метафора у фізиці, метафора організму в мовознавстві тощо. Не менш важливим виявляється вплив *докси* й на такі різноманітні види дискурсивної діяльності, як освіта, право,

політика тощо. Підсумовуючи, скористаємося визначенням *докси*, що міститься в одній з недавніх праць, автор якої твердить, що це поняття «відсилає до певних фундаментальних припущень та категорій, які формують думку в певну добу і в певному місці», і, як правило, залишаються неусвідомленими з боку самих учасників цього процесу (цит. за: [Frank 2003]).

Попри значний інтерес до цього типу знання, його ознаки досі залишаються не вповні визначеними. Припускається існування відповідних ментальних структур, що беруть участь у конструюванні соціальної реальності (Bourdieu 1994), проте їх конкретне змістове наповнення, й особливо механізми функціонування, вивчені недостатньо. Відкритим залишається питання про співвідношення *докси* з одного боку із стереотипами, а з другого – з архетипами, так само як не до кінця з'ясованою є проблема її зв'язку з ідеологіями (van Dijk). Водночас дедалі більше стає очевидним, що новітні когнітивні лінгвістичні підходи виявляються вельми ефективними при спробах проникнення до сфери прихованих смислів, до цього глибинного і неявного рівня повсякденного знання, яке є спільним для членів тих чи інших соціальних утворень. Виявити зміст та структуру відповідних ментальних моделей може допомогти аналіз дискурсивних практик, у межах яких ці моделі реалізуються та відтворюються.

Особливо важливим є питання про те, яким чином *загальна думка* здатна змінюватися. На сьогодні існують дві основні пояснювальні моделі – «катастрофічна», яка передбачає раптові зміни (у її межах підкреслюється «застиглий», за висловом Ролана Барта, зміст *докси*), та еволюційна, до якої, як можна зрозуміти, схиляються дослідники сучасного політичного дискурсу, що акцентують на історичній спадковості дискурсивних практик та розглядають дискурс як механізм створення й відтворення певних концептуальних схем (зауважимо, що еволюційний погляд принципово не суперечить уявленню про розриви та стрибки у процесах розвитку).

1.3.3. Особливості лінгвістичної концептуалізації дійсності

Одним з базових припущень концептуального аналізу, яке, завдяки конкретним дослідженням, за останні роки знаходить дедалі більше підтверджень на свою користь, полягає в тому, що значення слів та інших лінгвістичних одиниць певним чином концептуалізують людський досвід взаємодії з навколишнім світом. Водночас цей досвід взаємодії з навколишньою реальністю у різних мовах та культурах, і навіть в окремих людей, може бути репрезентований по-різному, про що свідчать зафіксовані відмінності у лінгвістичній концептуалізації тих самих фрагментів реальності. Нагадаємо про один з найвідоміших прикладів: відмінності у концептуалізації фізичного спектру кольорів, який членується по-різному різними мовами світу – той самий фрагмент спектру, який умовно можна позначити як «синій», англійською мовою називається *blue* і репрезентований як один колір, носії російської мови чітко поділяють його на дві частини – *синий* та *голубой*, натомість в українській виділяють у «синьому» фрагменті фізичного спектру три частини – *синій*, *голубий*, *блакитний* [Yavorska (Javorska) 2000].

Ось один з недавніх прикладів часткових непорозумінь, які можуть виникнути у зв'язку з цим у політичному дискурсі. Йдеться про назву пропонованого нині Європейським Союзом документу на дозвіл на працевлаштування в країнах ЄС для громадян інших країн – *блакитна карта* (Blue Card). Назва наслідуює «кольорову мотивацію» американської Green Card і водночас відсилає до кольору прапора ЄС. Проблема однак у тому, що колір прапора ЄС – *blue* – українською називається *синій*, натомість у випадку згаданого документу обрано інший відповідник – *блакитний*. *Синій* і *блакитний* в українській – це різні кольори, через це зв'язок назви документу з кольором прапора, самоочевидний у межах англійської мови, для української аудиторії слід спеціально пояснювати.

Приклад з кольорами демонструє, що відмінності у концептуалізації – це зовсім не те саме, що добре відома можливість

говорити та розуміти одні й ті самі речі по-різному. Когнітивна концептуалізація, як правило, перебуває поза межею активного вибору того, хто говорить, і належить, як підкреслено вище, до рівня фонових знань, що їх поділяють члени певної спільноти і беруть як даність, як щось безумовне й «природне». Тому для виявлення таких відмінностей необхідний спеціальний аналіз⁸.

У розглядуваному нижче матеріалі уявлення, що належать до фонових знань, представлені у виявлених схемах поділу світу поза межами України (семантика *закордону*) у розумінні Європи та Заходу як своєрідного еталону або стандарту для порівняння зі станом справ в Україні, у метафорах спорідненості та інших видів міжперсональних відносин (*дружба, сусідство*), що базується на когнітивній метафорі НАЦІЯ Є ОСОБА, вельми поширеній при концептуалізації міжнародних відносин і т. п. Головна суперечність у застосуванні таких ментальних едностей та усталених способів концептуалізації полягає в тому, що специфічний, тобто залежний від тієї або іншої культури, соціуму, історичного періоду тощо, спосіб розуміння речей сприймається носіями культури та членами певного соціуму не як частковий та обмежений, зумовлений лінгвістичними та культурними конвенціями, а як безумовний та універсальний. Зіткнення з іншими системами концептуалізації, що відтворюють інший досвід та інше розуміння речей у межах інших мов та культур, може приводити до того, що подібні системи сприймаються у кращому випадку як щось дивне, а в гіршому – як щось неправильне, таке, що не відповідає дійсності й не має права на існування.

---

⁸ Цікаво, що, як свідчить досвід нашої роботи, результати подібного аналізу, принаймні серед тих, хто не є фахівцями, часто викликають при своєму оприлюдненні реакцію схожу на ту, яка добре знайома психоаналітикам – такі результати або намагаються ігнорувати як щось малозначуще, або різко не сприймають й емоційно заперечують (на основі тієї ж таки «малозначущості»).

2. ЄВРОПА В КОНТЕКСТІ СХЕМ МОДЕЛЮВАННЯ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПРОСТОРУ

2.1. Європа в словниках: від фінікійської царівни до постачальника застарілих ідей

Перший крок на шляху опису семантичної структури концепту ЄВРОПА полягає в аналізі словникових дефініцій його прямих вербалізаторів (слів *Європа*, *європеець*, *європейський* тощо) та описі вживання відповідних позначень. Так само потребують уваги часткові синоніми позначення *Європа*, зокрема такі специфічні для українського політичного дискурсу як *Захід* та *закордон*. Підставою для розгляду цих слів як синонімів *Європи* є частковий збіг у референції, тобто збіг в обсязі позначуваної цим словом сукупності об'єктів фізичної та політичної дійсності. Країни *Європи* (переважно Західної) нерідко позначають в українських текстах як *Захід* або, у деяких випадках, як *закордон*.

Почнемо з енциклопедичної інформації. За словником античної міфології *Європа* (гр. Εὐρώπη) – в епосі (Іліада, XIV, 321) – дочка Фенікса, за іншою версією міфу – донька фінікійського царя Агенора, яку викрав Зевс у вигляді білого бика і приніс на острів Крит. Там Європа народила Міноса і Радаманта. Європу шанували на Криті і в Фівах як тубільне божество [Словник... 1985: 103]. Географічною ця назва стає набагато пізніше, спочатку на позначення материкової Греції, а далі – близько 500 р. до Р. Х. – цю назву було поширено на землі, що були на північ.

Показово, що попри поширеність сюжету про викрадення Європи Зевсом у європейському живописі та деякі алюзії у художніх текстах, у сучасному політичному дискурсі цей міф практично

не згадується. На тлі неодноразово декларованих у промовах політиків та розробках експертів з країн-членів ЄС зв'язків ідеї сучасної об'єднаної Європи з античною традицією, ця відсутність згадок чи натяків на міф про Європу є значущою. В українському політичному дискурсі на теми Європи цей зв'язок експліцитно також не представлено. Причиною відсутності в офіційному дискурсі ЄС будь-яких натяків на міф про Європу (скажімо, на рівні метафоризації Європи у вигляді жінки) можна вважати те, що він суперечить сучасній ідеї гендерної рівності та має негативні конотації з темою сексуальних домагань. Так само неприйнятним може бути зв'язок з викраденням як виявом тероризму. Натомість в російських текстах подекуди трапляється метафора «Європа – гарна жінка» – *красавица Европа* [Клочко 2006] (що є варіантом поширеної у політичних текстах метафори персоніфікації). Водночас, за відсутності експліцитної репрезентації Європи як жінки, в українських політичних текстах наявні певні гендерні концептуальні схеми, пов'язані з Європою як звабницею (див. нижче, 3.1.1.2.).

Для розуміння сучасного змісту того чи іншого концепту та пов'язаних з ним стійких концептуальних схем може стати в пригоді етимологія. Етимологія подекуди допомагає визначити семантичний фокус або, у випадку значного відходу від первісної семантики, набір конотацій, що стійко супроводжують концепт [Bartmiński 1982].

У нашому випадку справа ускладнюється тим, що назва *Європа* не має загальноприйнятої етимології. За однією – більш поширеною – версією слово походить від грецьких слів *εὐρύς* – «широкий» та *ὄψις* – «очі, обличчя», таким чином *Європа* означає «широковида» або «широкоока»¹ (епітет Місяця, з яким Європа подекуди ототожнювалася) [Лосев 1994]. Атрибут «широкий», як вважають, був епітетом Землі у межах реконструйованої протоіндоєвропейської релігії. Інші дослідники, насамперед Е. Кляйн, на наш погляд, цілком обґрунтовано вважають цю версію народною етимологією і пов'язують ім'я *Європа* з семітськими відповідниками: аккад. *erebu* – «опускатися донизу, сідати», що споріднене з фінікійським *'ereb* – «вечір, захід», арабським – *ḡarb* «захід»,

¹ Пор. з епітетами Афіни *glaukōpis* ('ясноока') та Гери *boōpis* ('волоока').

гебраїським *ma'arav* – «захід», *'erev* – «вечір» (пор. гр. *Erebos* – «морок, пільма»)².

У будь-якому разі зв'язок Європи із Заходом, пропонований в останній етимологічній версії, є значущим як для історії цього концепту, так і для його сучасного функціонування. З погляду концептуального аналізу останню етимологічну версію можна розглядати як таку, що створює підстави для зв'язків назви Європа з географічним та семантичним членуванням світу (див. нижче).

В українській мові назва *Європа* та її похідні (*європейці*, *європейський*) активно вживалися вже в 19 ст. і трапляються у працях П. Куліша, М. Драгоманова, І. Нечуя-Левицького, І. Франка та ін. *Європа* (з варіантом написання *Европа*), *європейський* та *європесць* увійшли до Словника Б. Грінченка 1907 р. [Грінченко 1997].

Ілюстрації вживання цих слів, наведені Грінченком, виразно засвідчують, що на той час в українській мові та культурі вже сформувалася усталена сполучуваність цих слів, тобто прив'язка до певних фрагментів дійсності (*європейська культура*, *європейські ідеї*), так само як визначилися певні стійкі ознаки когнітивної структури концепту ЄВРОПА, що засвідчує аналіз відповідних фреймів та культурних сценаріїв³. Насамперед це представ-

² На підтвердження ймовірності напрямку семантичного розвитку у грецькому *Європа* від значення 'захід (сонця)', Кляйн наводить як паралель етимологію назви *Азія*, яка походить від значення 'схід (сонця)' [ibid.: 113]). Крім того, автор робить тонке зауваження, що ім'я *Європа* у формі зовні цілком прозорої для грецької мови назви *EUR-ἸΡἘ* – 'широковида' (див. вище) – було наслідком поширеної у греків тенденції переробляти на грецький лад іншомовні слова [ibid.: 550]. Від себе додамо, що, на відміну від сучасних європейських мов, таке «перекручення», або грецизація чужих слів, було фактом не тільки популярної, але й «високої» культури і не мала жодних конотацій грубості та неосвіченості.

³ Поняття «фрейм» (див. вище, 1.2.1.) застосовуємо у найзагальнішому значенні як «парасольковий» термін» для семантично структурованої сукупності лінгвістичних засобів, що відсилають до концептуальної схеми. Термін «культурні сценарії» беремо у розумінні, близькому до праць Анни Вежбицької, яка намагається поєднати семантичний аналіз «ключових слів культури», тобто способи когнітивної репрезентації культурно значущих понять, із лінгвістичною прагматикою, за допомогою якої визначається набір лінгвістично та культурно зумовлених схем поведінки [Wierzbicka 1997].

лення Європи як вмістища еталонної продукції, і – внаслідок регулярного метонімічного переносу – як певного еталонного зразка (у сфері творення духовних цінностей), відхилення від якого – у вигляді часового та культурного «відставання» – характеризують стан справ в Україні (*Ми кланяємося новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добираються до нас* – Нечуй-Левицький). Не можна не відзначити також негативну конотацію, пов'язану із «застарілістю» європейської духовної продукції, яку споживають в Україні (пор. далі, 5.1.), закид до української інтелігенції щодо її готовності некритично споживати таку продукцію, а також репрезентацію Європи як особи, що займає соціально вищу – авторитетну – позицію, і якій *ми кланяємося*. Таким чином у цій цитаті, як у краплині води, представлено певний культурний сценарій, що майже цілковито зберігає свої ознаки й зараз.

У сучасних українських тлумачних словниках слово *Європа* (так само як інші географічні власні назви), згідно з прийнятою практикою, не подається, тому структура його значення залишається лексикографічно не описаною. Водночас цей факт показує, що зарахування слова *Європа* до класу суто географічних назв не тільки безпідставно виводить це позначення за межі загальноживаної лексики, але й нехтує усіма потужними культурними та історичними конотаціями, представленими, зокрема, в його похідних. Так, слово *європеїзація* за своєю семантикою жодним чином не є похідним від *Європи* у географічному значенні, так само як *європеєць* – це не тільки й не стільки житель Європейського континенту.

2.2. Парадокси поділу світу – Східна Європа за межами Європи

Врахування точки відліку відіграє вирішальне значення для розуміння різних систем поділу світу. Для визначення того, як репрезентовано Європу та Захід у сучасних українських політичних текстах, доцільно поглянути спочатку, як членується світовий простір за цими ознаками в самій Європі та – ширше – на Заході. У сучасних тлумачних словниках, зокрема в англомовних, Європу визначають як географічну назву – позначення континенту або частини материка (у деяких випадках вводиться уточнення – Європейський континент, не включаючи Британію [Longman Dictionary: 467]). Також майже у всіх сучасних англомовних словниках виділяється, крім географічного, значення концепт ЄВРОПА як «Європейський Союз». В англійській мові концепт ЄВРОПА репрезентовано лексемами «Європа», «європейський», «Європейський Союз» (Europe, European, European Union), відмічається також синонімічний зв'язок цих слів зі словами ancient home, Europa, the Mediterranean world, the Low Countries.

У дисертаційній праці В. Л. Кравченко запропоновано схему концептуалізації Європи (із застосуванням результатів дослідження І. М. Кобозевої), у якій поєднано географічне та політичне значення, а членування за просторово-географічними ознаками (*Південна, Північна, Східна, Західна, Центральна Європа*) подано як спосіб власне політичного членування [Кравченко 2007: 74].

Зауважимо, що цей поділ досить далекий від сучасного політичного дискурсу, також українського. Хоча слід погодитися з тим, що такі позначення як *Східна Європа, Центральна Європа, Західна Європа* мають стійкі зв'язки з географією і застосовуються як політичні терміни, однак реальна картина є набагато складнішою. Так, у часи холодної війни, згідно із розумінням *Західної Європи* як «простору на захід від залізної завіси», Польща, нинішні Чехія та Словаччина, Угорщина і навіть Балканські країни потрапляли до категорії *Східна Європа*. При цьому європейська частина СРСР, попри географічну належність до східної частини Європейського континенту, так ніколи не позначалася. Натомість

сьогодні межі Східної Європи значно посунулися на схід. Тепер *Східна Європа* – це такі країни як Україна, Молдова, Білорусь (Примітно, що Російська Федерація у її європейській частині так не позначається й досі – коли йдеться про належність або неналежність Росії до Європи, говорять не про *Східну Європу*, а про Європу взагалі). Відтак, виявляється, що, попри зміни у наповненні категорії *Східна Європа* (сукупності конкретних країн) та розумінні її географічних меж, принцип, закладений до схеми поділу Європи у часи холодної війни, продовжує почасти зберігатися – *Схід Європи* і зараз опиняється за межами власне Європи. Підтвердженням цього є намагання нового членування пострадянського простору за допомогою поєднання країн *Східної Європи та Центральної Азії* (Eastern Europe and Central Asia – EECA) у проєктах наукової співпраці, які зараз формуються в ЄС і мають замінити попередню співпрацю країн Західної Європи з *Новими Незалежними державами* (NIS), як це було передбачено програмою INTAS.

Однією з недавніх промовистих ілюстрацій до того, що Східна Європа не належить до Європи, є лист, який написав та розмістив у своєму блозі посол Латвії у Данії п. Андріс Разанс⁴ у відповідь на статтю про політичну нестабільність у Східній Європі. У листі посол протестує проти того, щоб його країну (Латвію) розглядали як частину Східної Європи. І наводить на користь цього два аргументи – один географічний (Латвія, разом з Фінляндією та Швецією, є частиною Північної Європи), а другий – політичний (Латвія є членом ЄС та НАТО). Останній аргумент є вирішальним – об'єднувати Латвію з такими країнами як Грузія та Україна, не помічаючи цієї фундаментальної різниці, на його думку, означає демонструвати «старі мислення у дусі холодної війни». В обговоренні цього листа деякі учасники зауважують, що цей текст виразно свідчить про сприйняття Сходу (East) як чогось відсталого і другосортного, а один з дописувачів наводить начебто відомий йому факт про відмову американської адміністрації в часи президентства Клінтона від позначення Eastern Europe (Східна Європа), бо воно має пейоративне, тобто негативно-оцінне забарвлення.

---

⁴ <http://euractiv.blogactiv.eu/2009/02/17/ambassador-andris-razans/>

Традиційна схема просторового поділу на Схід та Захід корелює з новішою схемою, представленою у сучасній англійській культурі. Уявлення про цей поділ дає стійке сполучення *the West and the Rest*, а також таблички у міжнародних аеропортах, на яких, згідно з різними візовими режимами, проходження паспортного контролю здійснюється окремо для громадян країни, на території якої міститься аеропорт, окремо для громадян країн ЄС, для Сполучених Штатів і окремо для громадян інших країн (*the rest of the world*, буквально – ‘решта світу’). Це позначення засвідчує ознаки специфічної західної ідентичності, яка в такий спосіб відокремлює «себе» від «інших». Слід підкреслити, що англійське позначення *the rest*, на відміну від українських відповідників, не містить негативної оцінки: це не «залишки» (з конотаціями непотрібності та другорядності), а цілком нейтральна «інша частина» з конотаціями «незаповненості» – чи то конкретними діями, коли йдеться про часові відрізки (*the rest of the day* – частина дня, що залишилась), чи то фізичними ознаками, коли йдеться про просторовий об'єкт (*his arms were long in proportion to the rest of his body* – «у нього руки задовгі порівняно з тулубом», тобто все решта, окрім рук, позбавлене особливих ознак). Водночас подібна невизначеність та недиференційованість простору, позначеного як *the Rest*, досить чітко вказує на те, що попри відсутність негативних конотацій він належить до сфери «іншого», або чужого, протиставленого *the West* як «своєму».

Повертаючись до протиставлення Захід – Схід, а також назви *Східна Європа*, слід зазначити, що в українських текстах *Східна Європа* практично не вживається як самоназва, іншими словами, Україна (за членуванням світу, зробленим уже з української перспективи) не є частиною Східної Європи. Одним з пояснень може бути те, що *Схід* так само, як і *Захід*, слугують в Україні позначеннями «не свого» простору. Однак це потребує додаткового розгляду.

Водночас в останні роки є спроби представити простір Східної Європи (у широкому сенсі, і як балканських країн, і як центральноевропейських країн колишнього «соцтабору») як сферу дії пара-

дигми «орієнталізму» [Ducsik 2001]⁵. Відповідно Східна Європа протиставляється Заходові так само, як Заходові протиставляється Схід, тобто як частина «орієнталістичного» Сходу. Ці протиставлення застосовують і в когнітивних дослідженнях. Як вважають деякі дослідники (Sandikcioglu 1999), зв'язки між рівнем фреймів та рівнем концептуальних метафор у межах цієї парадигми встановлюється з великим ступенем вірогідності. Серед найбільш показових фреймових опозицій називають такі: ЦИВІЛІЗАЦІЯ vs. ВАРВАРСТВО, СИЛА vs. СЛАБКІСТЬ, РАЦІОНАЛЬНІСТЬ vs. ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ, СТАБІЛЬНІСТЬ vs. НЕСТАБІЛЬНІСТЬ (перший член опозиції характеризує Захід, другий – Схід). Багато з цих фреймів містять у собі субфрейми, пов'язані з основними фреймами, наприклад: НОРМА vs. ВІДХИЛЕННЯ, ЧЕСНІСТЬ vs. ПІДСТУПНІСТЬ, НАУКА vs. РЕЛІГІЯ, ПЕРЕМОГА vs. ПОРАЗКА тощо. Підкреслюється, що кожний фрейм структурується концептуальними метафорами так само як іншими лінгвістичними механізмами, що підтримують переконання про вищість західної культури і цивілізації порівняно з культурами і цивілізаціями Сходу.

Відтак, якщо Захід – це свобода, прагнення до незалежності, верховенство права, то Схід (включно зі Східною Європою) – це тиранія, терпіння, прийняття деспотизму, Захід – це динамізм, активність, розвиток, а Схід – пасивність та стагнація, Захід – логічне мислення та раціональні інститути, Схід – ірраціональне мислення, традиційні інститути, на Заході розум керує емоціями, натомість на Сході панують почуття, зрештою, Захід – це втілення чоловічого характеру, а Схід – жіночого. Підставою для такого ототожнення є не так географія, як розуміння Східної Європи як пост-колоніального простору.

Проте, як свідчать конкретні дослідження, Східна Європа та Балкани не вписуються до цієї парадигми. Наприклад, у праці Марії Тодорової [Todorova 1997] зроблено висновок про те, що Балкани – це *міст* або *перехрестя* між Заходом та Сходом, який, зрештою, є частиною Заходу, а не частиною Сходу. (Одразу

---

⁵ Поняття орієнталізму у сенсі упередженої та спрощеної репрезентації регіонів Близького та Далекого Сходу у західній культурі пов'язане з працею Е. Саїда «Orientalism» (1978), український переклад – [Саїд 2001].

зауважимо, що цей висновок суперечить розглядуваній нами метафоричній логіці – простір мосту не належить жодному з берегів). Так само існують численні тексти українських дослідників та культурних діячів, у яких розглядається позиція України «поміж Сходом та Заходом». Н. Яковенко обґрунтовано пов'язує ці ідеї із впливом романтичного націоналізму XIX ст., що на початку 20-х рр. XX ст. «був модифікований одразу двома ідеями: – 1) про Україну як феномен «окраїни» водночас і Європи й Азії – простір, де вони нібито переливаються одна в одну; 2) про Україну як цивілізаційне перехрестя між «Заходом» і «Сходом», тобто між «Європою» як широко сприйнятою культурною спільнотою і настільки ж метафоричною «Азією» [Яковенко 2002]. Про «проміжне» становище України, її належність одразу до двох світів (а також про подвійний – західний та східний – сенс Європи) пише також І. Шевченко, пов'язуючи це з візантійською спадщиною греко-православної та греко-католицької українських спільнот, які «разом з пізнішими довготривалими тенденціями (остання з них – культурний вплив Росії на значну частину українських земель) можуть в нурті стрімких перемін відступити на задній план, проте їхні наслідки не вивітряться за одну ніч» [Шевченко 1990].

Висновки істориків, як показано далі, не вповні проєктуються на сучасний політичний дискурс – поняття «подвійної належності України до Заходу та Сходу» практично не представлене у проаналізованому матеріалі на теми Європи, натомість спостерігається показова тенденція до переінтерпретації відносин з Росією у «європейських» термінах (перехід від братерських до сусідських стосунків, див. нижче, 3.1.2.4.). Поки ж маємо зазначити, що, як показали наші попередні дослідження [Яворська 2005: 114–117], можливості застосування парадигми орієнталізму до українського матеріалу обмежені. З одного боку, звертає на себе увагу, що український концепт СХІД репрезентований не настільки повно як у деяких інших культурах. Центральна для відповідного понятійного поля лексема *схід* (*Схід*) в українській мові у просторово-географічному значенні відбиває насамперед українсько-центричну точку зору, згідно з якою *Схід* та *Захід* – це перш за все Схід та Захід України (пор. відповідні похідні на позначення

місцевих жителів – *східняки*, *західняки* і образливе – *западениці*). Опозиція Схід – Захід в українській культурі має насамперед «локально-етнографічний» характер і майже не містить поглиблених історико-культурних та метафізичних змістів та імплікацій, характерних для культур Заходу.

Відсутність в українських текстах концептуалізації Сходу у формі, притаманній західним культурам або тим, що здійснювали колоніальну експансію на Схід (як Росія), може інтерпретуватися як один з непрямих наслідків колоніального статусу України. Однак цих даних замало для того, щоб говорити про належність України до Сходу у розумінні Е. Саїда (Саїд 2001). Хоча деякі стереотипи, відзначені цим автором для сприйняття Сходу, насправді працюють у «західному» сприйнятті Східної Європи та – ширше – посткомуністичного і пострадянського простору.

В українській перспективі, однак, принаймні коли йдеться про сучасний політичний дискурс, Україна не ототожнюється зі Сходом⁶. Хоча й спостерігаються деякі спроби розглядати її як належну до Євразійського простору, проблема ідентичності України, здається, формулюється сьогодні не в термінах опозиції Схід – Захід, а в термінах протиставлення Європа – Росія. Водночас це протиставлення накладається на деякі давніші просторові схеми, зокрема пов'язані з радянським періодом.

---

⁶ Н. Яковенко (2002) розглядає це як невідповідність історичній реальності.

2.3. Членування світу на «ми» та «вони». Європа як закордон

Аналіз концепту ЄВРОПА приводить до висновку, що він перебуває у центрі значної частини схем «чужого» простору, даючи різноманітні версії їх наповнення – від простору перебування ідеологічних ворогів до образу зачарованої країни.

2.3.1. Сліди радянських тоталітарних моделей (капіталістичний Захід і покращення іміджу України за кордоном)

В українських текстах представлені декілька словесних позначень, які відсилають до Європи як географічного об'єкта та/або політичної, історичної і культурної сутності. Це слова *Європа, ЄС, Захід*. Номінація *Захід* використовується на позначення країн Західної Європи, США та Канади. Вона часто несе ознаки ідеологічних смислів, успадкованих від радянського періоду, коли *капіталістичний Захід* виступав як одне з позначень ідеологічного супротивника.

Питання ідеологізованого членування світу у радянські часи шляхом вживання відповідних позначень привертає увагу істориків. Важливі щодо розглядуваного нами питання приклади наводить Н. Яковенко [2002]. Вона твердить про існування офіційної радянської моделі поділу світу при висвітленні історії України – у цій моделі «усі сторони світу, крім російської Півночі, тлумачилися як лиховісна зовнішня загроза, простір “чужих”, звідки в Україну не могло прийти й ніколи не приходило нічого доброго». Назва Європа у цьому контексті вважалася небажаною, її замінювали в офіційному історичному й літературознавчому дискурсі різними способами, зокрема за допомогою позначення *за кордоном* (Григорій Сковорода «їздив у *Петербург*», але «подорожував *за кордоном*»). Н. Яковенко робить також тонке спостереження щодо відмінностей у ті часи «акцентування Європи»

в українському та російському контекстах – щодо Росії вона схвально-позитивна, метою реформ Петра I було «вивести Росію з відсталості і зрівняти її з *економічно більш розвиненими країнами Західної Європи*», натомість відносно України, як зазначає авторка, «згадки про Європу несуть навантаження загрозливої інакшості», а *Західна Європа*, судячи з наведених цитат, пов'язується не з прогресом, а з реакцією та агресією: «*Реакційні сили Західної Європи* на чолі з Ватиканом прагнули підкорити etc., etc».

У нинішньому політичному та науковому дискурсах, так само як в інших різновидах текстів, номінація *Європа* може вживатися в кількох сенсах: суто географічному – як частина світу від Атлантики до Уралу; культурно-історичному – як спільнота націй з нечітко визначеними східними кордонами; та політичному – як синонім Європейського Союзу. Під впливом офіційних та медіа текстів країн ЄС номінація *Європа* та *європейський* дедалі більше застосовуються в Україні у сенсі ЄС та «такий, що належить до ЄС».

Аналіз нашого корпусу також дозволяє зробити висновок про те, що у сучасних українських текстах продовжують діяти певні моделі, успадковані від радянського періоду, коли Європа та країни Заходу позначаються як *за кордоном* або *закордон*. Попри своє буквальне значення – «за межами даної країни», конструкція *за кордоном* та іменник *закордон* у переважній більшості контекстів означає не закордон взагалі (тобто, у буквальному значенні, всі країни, крім тієї, до якої належить мовець⁷), але сукупність країн Заходу – з тією референцією, якої позначення Захід набуло в часи холодної війни. Це країни «західної демократії», як вони самі називали себе, або «капіталістичні країни», як їх позначали в колишньому СРСР. Практично йшлося про країни так

---

⁷ В українській мові з цим значенням вживається слово *чужина*. Схожу семантику має й слово *світ*, особливо у множині – це простір, протиставлений дому. За словником Б. Грінченка [1997] у *світах* означає «не дома, в мирі» (пор. також *світ за очі – пішов бідолаха світ за очі; се не близький світ – «далеко», взяла його на плечі і понесла світами*). Відтак *світ* має конотації віддаленості і пов'язаний із *чужим* простором [Яворська 2005: 121].

званого «першого світу»⁸ – Західної Європи, Північної Америки та Японію. Про це свідчать численні слововживання: від старих та явно ідеологічно навантажених, як, наприклад, *переправити кого-небудь за кордон* та *сховатися за кордоном*, до новітніх. Напр., «*Навчання за кордоном*» (як назва довідника) або *покращення іміджу України за кордоном*. Адже важко собі уявити, що ці контексти відсилають до якоїсь із країн Азії, Африки чи навіть Латинської Америки. Останній приклад (щодо покращення іміджу України) є особливо цікавим, оскільки засвідчує, що референтною (у соціологічному сенсі) групою країн для України є на-самперед країни Заходу.

2.3.2. Семантика ідеологічного протистояння

Ще виразнішими з цього погляду є сучасні приклади з нашої вибірки, де слововживання *за кордоном* явно містить семантику оцінки – негативної в одних випадках і позитивної в інших. Слововживання з негативною семантикою зберігають наступність від радянських контекстів, тобто становлять продовження офіційного радянського антизахідного дискурсу⁹. Натомість історія слововживань позначень *Захід* та *Європа* як неповних синонімів з частки спільною референцією та позитивною оцінністю бере початок від так званої антитоталітарної мови (у розумінні А. Вежбицької [Wierzbicka 1990]), яка становила специфічну форму протистояння ідеології тоталітаризму та існувала у численних різновидах, зокрема у вигляді неофіційних коментарів на радянський офіціоз, і тривалий час побутувала в вигляді так званих

---

⁸ Під час холодної війни виникло нове членування світу. Французький демограф Альфред Сові (Alfred Sauvy) ввів поділ світу на три частини за аналогією з членуванням французького суспільства на три стани (фр. *état* – «стан, держава»). Поняття «третій світ» було введено з метою позначення країн Азії, Африки, Океанії та Латинської Америки як таких, що не належали ані до капіталістичного («першого») світу, ані до індустріально розвинутих країн комуністичного блоку («другого світу»).

⁹ Щоправда, як демонструє цитована вище праця Наталі Яковенко, цей антизахідний офіційний дискурс був не однорідним, а диференційованим.

«розмов на кухні». Виразом несприйняття офіційної ідеології, що будувалася на засудженні *західного буржуазного світу* і широко користувалася метафорою *загнивання Заходу*, може слугувати відомий у колах радянської інтелігенції жарт – рос. *Запад загнивает, но какой аромат!*

Однак, приклад антитоталітарної мови насправді засвідчує, що зміна оцінки (з негативної на позитивну або навпаки) сама по собі не гарантує позбавлення від відповідних ідеологізованих моделей. Антитоталітарна мова відтворює ті ж самі концептуальні схеми, що її офіційний – тоталітарний – різновид [Яворська 1995б].

До офіційного друкованого дискурсу антитоталітарна мова почала масово проникати у середині 80-х. Основний зміст так званої «гласності», яка дала назву короткому, але важливому історичному періодові напередодні розпаду СРСР, полягав у зміні співвідношення між офіційним та неофіційним мовленням, у значному розширенні неофіційної сфери шляхом її тематичної та стилістичної експансії до засобів масової комунікації. Період «гласності» позначився не тільки на тому, про ЩО почали говорити публічно, але й на тому, ЯК це говорилося. У цьому контексті зміна тону деяких популярних телевізійних передач у бік неофіційної довірливості (включно з допущенням у ведучих відхилень від «правильної» дикції та змінами у «мові тіла» – жестах та поставі), значне розширення сфери вживання субнормативної та позанормативної розмовної лексики (насамперед з молодіжного жаргону та кримінального аргю) у газетних публікаціях є настільки ж суттєвими ознаками «гласності», як і публікація заборонених до того текстів. Водночас тенденція до розширення сфери неофіційного мовлення в медіа виявилася не лише власне пізньо- або пострадянською – цей процес вписався у ширший світовий контекст так званої конверсаціоналізації¹⁰ медіа, тобто зсуву в бік розмовності. Деякі дослідники пов'язують цей зсув виключно з комерціалізацією, в умовах якої ЗМІ змушені говорити тією самою мовою, що й пересічні громадяни, уникаючи зверхніх та, по суті, патерналістських засобів звернення до аудиторії [Schroder, Phillips]. Однак це, очевидно, не все, бо та сама тенденція до відмови від

¹⁰ Від англ. conversational – «розмовний».

офіційного патерналізму на пострадянському просторі мала цілковито інші ідеологічні конотації.

Той факт, що саме *Захід* й досі фігурує в українських текстах як референт *закордону*, можна, напевно, пояснити стійкістю окремих схем, пов'язаних з концептуалізацією «чужого» («не свого») простору. Ознаками «чужого простору» є небезпечність та ворожість¹¹, що відтворювалося у розумінні *закордону* в політичному дискурсі радянської доби як території ідеологічної та фізичної небезпеки, а *Заходу* як тієї її частини, яка прямо ототожнювалася з ворогом.

З іншої точки зору, з погляду України релевантність інших частин світу у порівнянні з Заходом та найближчим оточенням є помітно низькою. На ментальній мапі українських ЗМІ порівняно з Європою (Заходом) та Росією інші регіони займають лише дуже незначне місце.

Варто також відзначити, що кожна із зазначених номінацій – *Захід* і *закордон* – є імпліцитно парною, тобто в презумпції вона містить «свою» країну. Але смисл цих номінацій не тотожний, зокрема через розходження в сфері референції, обсяг якої в тому і другому випадку перехреснується лише частково. Тому кожне з цих слів продукує дещо відмінний образ «своєї» країни.

Опозитивною парою до номінацій *Захід* та *за кордоном* у радянському дискурсі виступала не Україна, а Радянський Союз, що позначається і на сучасному вживанні цих позначень. Відтак, коли говорять про *закордон*, Україну імпліцитно відносять до частини ширшого простору, тому Росія (і почасти інші країни ко-

---

¹¹ Зв'язок поняття «ворог» із чужим – зовнішнім – простором надійно засвідчений лінгвістичними даними. За Е. Бенвенистом значення «ворог» для індоєвропейського періоду реконструюється як «той, що приходить зовні», «народжений зовні» (звідси спорідненість позначень для «ворога» та «гостя», тобто чужинця, з яким встановлюються спеціальні відносини всередині спільноти: лат. *hostis* – «ворог» та *hospes* – «гість», латинському *hostis* – «ворог» відповідає готське *gasts* – «гість» [Бенвенист 1995: 77–83; 236]). Натомість слов'янські дані дають можливість реконструювати інший варіант цієї схеми: *ворог* у своєму вихідному значенні – це «той, хто викинутий назовні» (пор. рос. церковнослов. *изверг, извергать*) (див. докладніше [Yavorska, Zymovets 2007; Яворская, Чмыр 2009]).

лишнього СРСР) з погляду України досі не входять до простору «закордону». З цього погляду заслуговує на увагу доля введеного після розпаду СРСР в Росії членування світу на *близьке й далеке зарубіжжя* – цей поділ за змістом наслідував британську постколоніальну схему, у якій поряд з *foreign countries* – іноземними країнами – існують країни Commonwealth (раніше – British Commonwealth) на позначення низки країн, що входили до Британської імперії. *Близьке зарубіжжя* у російському політичному дискурсі означає країни СНД та Балтії – зв'язок з ідеєю британського Commonwealth підтверджує англійський переклад СНД як CIS – Commonwealth of Independent States. Протягом 90-х рр. ці позначення функціонували й в українському політичному дискурсі, однак поступово вони вийшли з обігу. При цьому не сформувався й ставлення до країн колишнього СРСР – насамперед до Росії – як до «справжнього» закордону або як до «іноземної країни», як про це свідчать аналізовані тексти. Водночас останнім часом помітний перехід від сприйняття Росії як «свого» простору до моделі, яку можна позначити як «не свій, не чужий».

У новішій частині нашої вибірки на словосполучення *за кордоном* припадає суттєво менша доля ідеологічно навантажених слововживань – тобто з 2005–2006 років прислівник *за кордоном* починає дедалі частіше вживатися в прямому значенні «за межами даної країни»¹². Це дозволяє припустити, що вплив ідеологічно навантажених просторових схем, успадкованих від радянського та пострадянського періоду, на формування уявлень про сучасний світ, зокрема про Європу та ЄС, в Україні поступово зменшується.

---

¹² Лише в 8 з 43 прикладів нової вибірки (2005 – початку 2007 років) можна відзначити певні ідеологічні конотації у вживанні позначення *за кордоном*, натомість у більш ранній виборці, яка складається з текстів переважно 1990-х років, таких прикладів переважна більшість.

2.4. Зачарована країна (від задзеркалля до Едему)

За кордоном – це принципово інший світ (майже задзеркалля), тому ті самі речі в ньому можуть ставати докорінно іншими, навіть протилежними. Пор.: *Співвітчизники вважали, що він пише «німецьку» музику, а за кордоном його «німецькість» заперечувалася, в ньому бачили найяскравішого представника саме російської культури.*

Одна з типових змін, які трапляються *за кордоном* – дешево там перетворюється на неймовірно дороге¹³. Про це свідчить низка прикладів з нашого корпусу. Напр.: *За кордоном такі речі коштують шалені гроші; За кордоном така операція коштує не менше \$20 тис., а тут вона заплатить тільки за ліки...*

Взагалі будь-які речі або властивості, які вдома вважаються звичайними, навіть повсякденними, навряд чи можуть залишитися тими самими, коли люди потрапляють за кордон, вони можуть там навіть зникнути. Тому збереження *за кордоном* навіть таких простих ознак, як власні звички, може вважатися особливою доблестю: *Навіть за кордоном – в Америці або Польщі – я не зраджувала своїм звичкам. Зі мною завжди був «День», вірніше його вебсторіночка в Інтернеті, і я завжди була в курсі останніх подій в Україні.*

Отже *закордон* вочевидь є зоною небезпеки для ідентичності. Людина, яка перетнула кордон, може втратити суттєві ознаки своєї особистості, там з людиною відбувається «щось не те». Пор.: *Герман подався за кордон. Але, кажуть, там, за кордоном, Герман втратив голос, і тепер він танцює.*

За кордоном взагалі важче жити. Напр.: *Звичайно, я б міг жити за кордоном, але навряд чи відчував би себе комфортно. Там потрібно абсолютно інше психологічне напруження. Світ за кордоном*

---

¹³ Свідченням того, що ми тут маємо справу з певним культурним стереотипом, а не віддзеркаленням *об'єктивної* реальності, є цілковита відсутність у корпусі тверджень зворотного змісту, попри той очевидний для будь-кого, хто подорожував країнами західної Європи, факт, що багато споживчих товарів там є, навпаки, помітно дешевшими порівняно з Україною.

є чужим, тому дивує, коли люди, які там живуть, можуть ставитися до нас, нашого світу, з якоюсь позитивною емоцією, бодай цікавістю: *Пане Оресте, хоч ви й народилися в родині українців, утім усе життя провели за кордоном. Навчалися в Європі, у Сполучених Штатах, мешкаєте в Канаді. Що спонукало вас взятися за історію України?*

Цікаво на цьому тлі подивитися, як зображується ідеальна ситуація виправлення порушеної соціальної норми – «жити слід удома», коли людина повертається до себе, тобто до свого світу: *Наші таланти повернуться, раніше чи пізніше, повернуться прагматиками, зі здоровими ідеями, вони абсорбують все найкраще і відсіють примітивне. А хто залишиться в далеких краях, нехай тому щастить, у кожного своя доля.*

Як свідчить цей приклад, у будь-якому випадку після перебування в чужому просторі люди обов'язково змінюються. Але ті з них, хто повертається і тим самим відновлює соціальну норму, мають бути носіями лише позитивних змін.

За кордоном ідентичність втрачається, мабуть, не просто через те, що там діють якісь інші закони, внаслідок дії яких людина може перетворитися на щось інше. Існують якісь більш загальні проблеми з особистістю за кордоном. У тамтешньому світі взагалі важко виявити які-небудь індивідуальні риси. Пор.: *Роман про Козака Мамая дуже хвалили у тодішній пресі. [...] Відгукнулися на нього і за кордоном – у Чехословаччині, Канаді. Але для батька все ж таки важливою була реакція простих читачів. У нас зберігаються сотні листів з України, Росії, Далекого Сходу, що надходили за адресою «Козакові Мамаєві – у власні руки».*

З-за кордону відгукнулися невизначені вони, в той час як з України та Росії *прості читачі*. З цього емоційно-навантаженого погляду свій світ постає як простий, домашній й особистісний, натомість світ *за кордоном* – як монолітний, холодний і деперсоніфікований.

Ось, наприклад, як у «країнах європейської спільноти» губиться, втрачає ім'я навіть талановита людина (очевидно – винахідник або науковець): *В дійсності лише одиниці з наших спеціалістів отримують на чужині повну можливість на творчу реалізацію, адже в кожній з країн європейської спільноти сформо-*

вані свої національні кадри, і відібрані вони ретельно і вміло. Для більшості ж наших земляків світить лише роль робочого лошака, від якого будуть з жадібністю чекати нових «новинок» і несамовитого ритму роботи. Не забуваймо, що кожне відкриття має свого творця: колектив чи особу. Але ці імена будуть стерті для людства при підписанні контракту з мультинаціональним роботодавцем, і на їх місці будуть красуватись лише імена самих компаній.

Якщо потрапити за кордон небезпечно для особистості, то ще більш катастрофічною стає ситуація, коли цей чужий світ наче сам насувається на нас. Пор.: *На сьогодні, на жаль, йдучи вулицями міста, відчуваєш, ніби потрапив за кордон: назви багатьох магазинів так і рясніють іноземними словами.*

Сприйняття світу за кордоном як іншої – несправжньої й неправдивої – реальності відбивається й на позалінгвістичних соціально-семіотичних системах, наприклад, на деяких бюрократичних практиках. Так, *закордонні паспорти*, які, попри набагато вищий рівень захисту від підробки порівняно з так званими «внутрішніми паспортами», не вважаються документами всередині країни – наприклад, Укрпошта відмовляється видавати на їх підставі грошові перекази. Попри те, що з погляду міжнародного права тільки «закордонний паспорт» власне і є паспортом, а «внутрішній» становить не більш як посвідчення особи, саме останній в Україні й досі вважається прототипом, тобто власне паспортом. Таким чином *закордонний паспорт* у «своєму» просторі стає синонімом *несправжнього й неправдивого*.

Цікаво простежити як зі зміною номінації на *Європа* деякі образні асоціації, притаманні світу за кордоном, наприклад, *зміна* (ідентичності), зберігаються, але їхня оцінка може зсуватися в позитивний бік. Пор.: *Тут просто – євроінтеграція, це багатоплановий процес, не лише якісь дні Європи в Києві, які всі святкують. Для всіх Європа є ситою, можливою, як Едем на землі, куди можна потрапити і добре жити. Виявляється, це – купа зовсім різних проблем, і, може, нас там не зовсім чекають, а якщо чекають, але зовсім іншими.*

Зміни в цьому фрагменті (на відміну від дискурсу, де переважає номінація *за кордоном*) вже подаються як позитивна

програма, можливий образ майбутнього, але все ж таки непевний і, хоча вже не відверто страшний, але пов'язаний з якимось нечітко вираженим негативом (*різні проблеми; не зовсім чекають*). Потреба зміни окремих суттєвих ознак власного образу може подаватися навіть як імператив. Пор.: *Ми намагаємось потрапити в Європу, а у самих культура що називається аж пре! Допоки ми не змінимо себе, ми будемо залишатися на почесному «високому місці» в Європі!*

Характерно, що в останньому фрагменті йдеться не про повну зміну на щось принципове інше, як в дискурсі про світ *за кордоном*, а радше про зміну в сенсі покращення власного соціального образу.

Але ж і в сполученні з номінацією *Європа* сталі предикати, асоційовані з закордонним світом, продовжують проектувати образ *чужого простору* з його атрибутами нереальності, непевності. Пор.: *[...] в нас були надто високі очікування. Ми ж хотіли на другий день – потрапити в Європу, на третій день – щоб всі бандити сиділи в тюрмах, на четвертий – щоб у нас взагалі все було класно.*

Останній приклад містить типовий мотив розчарування від надій (та прагнень), що не справдилися й не могли справдитися через свою утопічність. Характерно, що у цьому пункті репрезентація Європи збігається за семантикою з її представленням у так званому євроінтеграційному дискурсі, що створюється у межах ЄС. Там також є контексти, що представляють ЄС (Європу) як рай та обітовану землю: *«Europe was a radical paradise»; «Europe is plentitude: food, cars, light, everything. It is a promised land, a “new utopia” and a lollipop»*¹⁴; про це ж свідчать номінації ЄС – Paradise, 'new Utopia', Promised land. В. Л. Кравченко, яка досліджувала цей матеріал, вважає це прикладом міфологеми-ідилії, де Європа постає у вигляді певного видіння, мрії, утопії: *«For me, Europe is a vision, a dream, perhaps even one of the few remaining forms of Utopia for which it is still worth fighting»*¹⁵. «Як відомо, – зазначає авторка, – утопія являє собою ідеалізоване

¹⁴ 'Європа була справжнім раєм; Європа – це повний достаток: їжа, автомобілі, освітлення, усе. Це – земля обітована, нова Утопія, цукерочка' (англ.).

¹⁵ 'Для мене Європа – це візія, мрія, мабуть одна з небагатьох форм Утопії, що зберігаються, за які ще варто боротися' (англ.).

бачення майбутнього. Отже, головна міфологема-ідилія євроінтеграційного дискурсу зорієнтована на майбутнє» [Кравченко 2007: 145]. Якщо порівняти це з українським матеріалом, виявляється, що основна відмінність полягає у мотиві недосягнення Україною цієї мрії і розчаруванні аж до відмови від попереднього прагнення. Проте ця відмінність на рівні оцінки не відмінняє збігу на рівні семантики (концептуальної схеми) – рай не перестає бути раєм через те, що хтось не зміг туди потрапити.

3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕТАФОРИ

Одним з найбільш вивчених на сьогодні когнітивних механізмів репрезентації знань людини про світ є метафора, роль якої виходить далеко за межі риторичної прикраси і в більшості випадків не має з нею нічого спільного. Теорія концептуальної метафори Лакоффа та Джонсона [Lakoff, Johnson 1980] розглядає метафоризацію як універсальний засіб, за допомогою якого у процесі пізнання здійснюється рух від конкретного, заснованого, зрештою, на тілесному досвіді людини знання, до більш віддалених і водночас менш ясних сфер фізичного, ментального та соціального досвіду.

Когнітивні схеми, що стоять за концептуальною метафорою (ідеалізовані концептуальні схеми та вербалізовані фрейми) не тільки структурують та розширюють наші знання про світ, але й справляють вплив на поведінку людини, тобто визначають характер та напрям наших дій [Lakoff, Johnson 1980]. Теорія концептуальної метафори не випадково набула особливого поширення у політичній лінгвістиці – політичний дискурс, що має справу з наскрізь динамічною та змінною політичною дійсністю, постійно потребує нових понять та слів на позначення нових та модифікованих соціально-політичних сутностей. Водночас політичні концептуальні метафори є дотичними до царини політичних дій і здатні, як вважають дослідники, впливати на процес прийняття політичних рішень, залишаючись поза рівнем усвідомлення осіб, що такі рішення приймають.

Структура концептуальної метафори включає сферу джерела (source domain) і сферу цілі (target domain). У нашому випадку сфера цілі є постійною – це розмиті і фрагментовані знання про

Європу, або ЄВРОПА як концепт, для репрезентації якого використовуються різноманітні лінгвістичні засоби із різних сферджерел, які нижче спробуємо описати. Кожна концептуальна метафора складається з декількох наборів відповідностей, що ускладнює однозначну інтерпретацію когнітивної структури концепту ЄВРОПА.

3.1. Метафора персоніфікації

Метафори персоніфікації широко застосовуються у процесах концептуальної репрезентації людських спільнот будь-якого розміру та складності в різних мовах світу, і є певні підстави для того, щоб вважати їх когнітивно-семантичною універсалією (пор. [Лакофф, Джонсон 2004: 59–60])¹. Функціонально необхідність застосування метафори персоніфікації пояснюється прагненням мовця представити складний об'єкт, що має багато різноманітних компонентів, модусів існування, а надто й способів визначення, як єдність, співмірну людині. Спрощений таким чином та введений у досяжний для мовця світ складний об'єкт постає як суб'єкт/об'єкт простої дії, емоційного стану/ставлення та оцінки. Власне не так саме явище персоніфікації, як подальші синтаксичні маніпуляції зі знаковим репрезентантом складного об'єкта в тому чи іншому мовному середовищі й типі дискурсу, і є найбільш цікавими. Саме на цьому рівні відбувається категоризація даного об'єкта, визначення його місця в конкретному культурному, соціальному та політичному контексті, виявлення певного набору істотних характеристик, які приписуються об'єкту.

Тут йдеться не про скільки-небудь вичерпне уявлення про об'єкт, а навпаки про найбільш загальне, спрощене, базове уявлення про нього, про найменш мінливі, стереотипізовані характеристики. Можливість виявлення таких характеристик

---

¹ Така потенція очевидно закладена вже на рівні граматики – сам факт наявності єдиної номінації для множинних та/або складних об'єктів відкриває можливість оперувати з ними як з єдностями в двох можливих варіантах – неживого об'єкта та живої істоти.

ґрунтується на сучасному розумінні структури смислу як складної конструкції, що містить як елементи, які перебувають у сфері свідомої уваги мовця, так і такі, що їх усвідомлення можливе лише з застосуванням складних процедур експлікації, які перебувають поза межами звичайної мовної компетенції². Саме цей рівень когнітивної репрезентації реальності, побудований з автоматично засвоєваних знань, перебуваючи поза межами свідомої рефлексії, формує найбільш стабільну платформу уявлень про світ, найменшою мірою піддану змінам; таку, що власне й формує контури сприйняття «об'єктивної» дійсності.

Метафори персоніфікації відіграють особливу роль у процесах підтримки та конструювання колективних ідентичностей. У зв'язку з цим слід нагадати, що в європейських мовах *ідентичність* (англ. *identity*, фр. *identité*, нім. *Identität*), на відміну від українського відповідника, позначає не тільки «тотожність» та «автентичність», але й «особу, особистість». Саме останнє значення є вихідним і для його термінологічного вживання у працях з колективної (групової) ідентичності. Психологічна семантика терміна спрямовує і навіть, так би мовити, підштовхує до відповідних теоретичних розв'язань. Отже не дивно, що групову ідентичність найчастіше розуміють як явище психологічної природи – а саме як відчуття або почуття (*sense, feeling*) належності до певної спільноти [Lesaar 2000; Wagner 1999].

Це поширене розуміння спричиняє певні питання. Насамперед – хто саме, власне, є суб'єктом такого відчуття? Адже йдеться про групову ідентичність, а відчуття та почуття у строгому розумінні можуть бути притаманні окремій особі, але аж ніяк не спільноті, хіба що в метафоричному сенсі. Виходить, що основною одиницею ідентичності, її носієм у межах такого розуміння виступає окремий індивід. Цей факт має певні логічні наслідки.

---

² Тут ми маємо на увазі не імпліцитні компоненти семантики висловлювання, які здебільшого з наміром використовуються мовцем і навіть входять до предмету таких традиційних дисциплін як риторика, а про той конструктивний або операційний рівень семантики, відкриття якого пов'язане з появою когнітивних підходів, – йдеться про ті смисли, які належать до рівня навичок компетентного мовця (пор. [Fausonnier 1997: 32], які той поза свідомим наміром застосовує в процесі конструювання смислу.

Оскільки йдеться про групову ідентичність, наступний крок має полягати в екстраполяції індивідуально-особистісних характеристик з індивідуального рівня до рівня спільноти. Така екстраполяція у сучасних дослідженнях насправді проводиться, хоча переважно імпліцитно. Серед іншого, підстави цієї екстраполяції базуються на уявленні про те, що спільнота (*ми*) не тільки об'єднує схожих у тому чи іншому відношенні індивідів (*я*), але й становить певну цілісність – фізичну і психічну³. Іншими словами, у межах такого підходу відбувається не вповні відрефлектована метафорична підміна об'єкта дослідження – персоніфікація спільноти.

Підміна відбувається легко й непомітно. Як слушно пише А. Філіппов, сучасна соціальна теорія у тій частині, що стосується її об'єкта, не завжди усвідомлено оперує «уявленням про певне ціле, про велику річ, або велику живу річ (органічне тіло)», яка може зберегти право на використання у соціально-політичній риторичі, проте не підходить для більш тонкого аналізу, бо наука потребує іншого апарату понять, який базується на аналітичному – тобто дискретному – типі мислення, що враховує інтуїцію неподільної цілісності у соціальній проблематиці, однак не може базуватися на такій інтуїції [Філіппов 2004: 3]. Показово, що цитований автор, попри виказану глибину методологічної рефлексії, також не помічає явного для лінгвіста метафоричного підґрунтя для оперування уявленням про суспільство як про органічне ціле, зумовленого французьким терміном *le corps social*.

Існують два важливі наслідки метафоризації спільноти як «органічного цілого» у соціальній теорії. По-перше, це вже згадана вище персоніфікація спільноти, представлення її не просто у вигляді «живої речі», але у вигляді метафоричного суб'єкта [Lakoff, Johnson 1980]. По-друге, це притаманне не тільки побутовій свідомості, але й значній частині наукового дискурсу у сфері соціальних наук, прирівнювання соціального світу до світу природного, зокрема бачення соціальної спільноти будь-якого рівня (від релігійної спільноти, нації, етносу аж до родини) як певної

---

³ Пор. термінологічне позначення *суспільний організм*, що сягає французького *le corps social* – «суспільство» (букв. «суспільне тіло»), лат. *corpus* – «тіло», і «громадська організація, громада».

природної даності. Точніше кажучи, саме ця специфіка бачення створює основу для метафоризації.

Персоніфікація спільноти цілком узгоджується із психологічним або соціально-психологічним розумінням колективної ідентичності як відчуття (*we-feeling*), у межах якого колективна ідентичність постає у вигляді певної сутності, і носієм цієї сутності виступає (метафоричний) колективний суб'єкт. Такий тип метафори маємо у надзвичайно поширених висловленнях, переносна, умовна природа яких залишається непомітною. Так, державі (*nation*) приписується здатність не тільки діяти, але й здійснювати ментальні операції (*вважати, вирішувати, мати наміри*), мати почуття, зберігати пам'ять, говорити тощо. Напр., *США прийняли рішення розпочати бойові дії в Іраку. Росія проголосила про свої наміри приєднатися до Кіотського протоколу. Америка розчарована недотриманням демократичних стандартів на українських виборах* [Яворська 2002]. У деяких випадках, однак, процес подібної метафоризації не вповні завершений. Тоді спільнота постає як певна збірна сутність (напр.: *мусульмани, християни, татари, українці, ліві, «зелені», європейці* тощо), яка також, згідно з сучасним політичним дискурсом, має здатність не просто спільно діяти, але й *говорити, відчувати, наполягати*, тобто поводитися як окрема особа. Важливо однак, що така метафоризація, що її унаочнює дискурсивний аналіз, у межах соціально-психологічних досліджень залишається не виявленою. Умовність береться як даність – у соціального психолога, як правило, не виникає питань щодо здатності спільноти відчувати [Яворська 2006].

3.1.1. ЄВРОПА як ОСОБА

Як свідчать лінгвістичні дані, існують три основні виміри представлення особи – фізичний, ментальний та соціальний. Відповідно в нашому матеріалі фіксуємо три варіанти метафоризації Європи у вигляді особи.

3.1.1.1. Європа як тілесний суб'єкт (проблеми з травленням)

На відміну від англомовних текстів, що створюються всередині ЄС, тілесний аспект метафоризації Європи представлений в українському політичному дискурсі обмежено. Практично існує лише кілька прикладів реалізації цієї схеми. При описі розширення ЄС говориться про її (не)здатність перетравити нові країни-члени ЄС та пов'язані з ними проблеми: *І не варто помилятися, що раціональна Європа, яка досі перебуває у стані «перетравлення» проблем, породжених недавнім розширенням, буде менш прагматичною у своїх стандартах, аніж, наприклад, Росія, яка прагматизує відносини з колишніми партнерами по пострадянському простору.*

Цей приклад свідчить про можливість у деяких випадках прямого запозичення нових модифікацій наявних концептуальних схем з іншомовних текстів. Тілесність Європи в українських текстах обмежена виключно системою травлення (наприклад, нездатність ЄС упоратися з наслідкам розширення описується українською як *обмежена поглинальна здатність*), натомість в англомовних текстах на теми європейської інтеграції наявна детальніше розроблена метафора Європи як тіла⁴.

Але в українських текстах йдеться не просто про запозичення. Позначення на зразок *сита Європа, ситий Захід (Зерно пароплавами вантажили в Скадовську на ситий Захід)* підтримуються старими радянськими концептуальними схемами, згідно з якими

⁴ У неї наявні корпус, хребет, плечі, обличчя і т. п. [Кравченко 2005].

на Заході живуть *ситі буржуї*. Це підтверджують російські приклади (з медійних засобів РФ): *зажравшаяся, ленивая, бюргерствующая, равнодушная* Європа [Клочко 2006].

Критика буржуазії не тільки в радянському, але й у загальноєвропейському контексті, регулярно пов'язана з образом споживання їжі (від віршів Маяковського – *Ешь ананасы, рябчиков жуй, день твой последний приходит, буржуй* – до розгорнутих епізодів з їжею у фільмі Бунюеля «Скромна чарівливість буржуазії»). Уявлення про ситість як про соціальну ознаку, що виявляється також у зовнішньому вигляді (пор. *вгодований, гладкий, ситий* у значенні «товстий») представників забезпечених прошарків суспільства, поряд з негативною оцінністю містить виразні конотації бездуховності. Це підтверджують сучасні контексти з критикою новітньої української буржуазії. Пор.: *Київ. Книжковий ринок «Петрівка». Біля торгового рундука стоять двоє вгодованих типів. Задоволеним ситим оком озирають свій ринок. Все чудово, все схоплено, навколо – суціль мотлох на «раадном язике», жодної української книжки.*

3.1.1.2. Європа як ментальний суб'єкт

Європі можуть приписуватися риси, властиві розумному суб'єкту, такі як ментальні здатності та емоції. В українському політичному дискурсі Європі метафорично приписують двоїсті з морального погляду властивості. Пор.: *[С]хоже, що хитра Європа просто зачайлася і діє з позицій свого тимчасового безсилля, та навряд чи забула образу, і вже точно не полишає планів помститися.*

На відміну від сучасних англомовних текстів, де образ Європи-жінки практично не трапляється (див. вище, 2.1.), в українських текстах метафора персоніфікації реалізує певні закладені в граматиці жіночого роду слова *Європа* гендерні ознаки. Вони нагадують про деякі повторювані – від давньогрецької міфології до нової європейської літератури – реалізації образу жінки, яка виступає у ролі спокусниці (сирени,

куртизанки і т. д.). Для власного задоволення ця жінка спокушає, приваблює, насамперед, зовнішньою красою, а далі – обманюючи сподівання на задоволення викликаного прагнення – висмоктує соки та кидає. Напр.: *Європа. Своїм рекламним вискалом вона манить, вона зазиває, вона обіцяє, – вона розчаровує. Ні, вона не загниває, вона, дійсно, процвітає. Сита, одягнена, екіпірована найсучаснішими технологіями, вона – нудиться і нудьгує.*

Водночас цей образ використовується для соціальної критики, характерними рисами якої є докори Європі (та капіталістичному Заходу) у бездуховності, ознаками якої виступають ситість та матеріальний достаток (див. вище).

«Підступність» Заходу, тобто його моральна амбівалентність, реалізується у відповідній поведінці. Дії Європи та Заходу у межах описуваної концептуальної рамки не лише бездуховні, вони призводять до втрати ресурсу (в найширшому розумінні) у того, хто опиняється в сфері їхнього «впливу». Це ілюструє ще негативніший образ чужого світу – як *злодія* – репрезентований у текстах з номінацією *закордон* (референтом якого регулярно виступають європейські країни). Іменник *закордон*, як правило, займає позицію агенса при предикатах, що позначають агресивні дії спрямовані проти представників «нашого» світу. Такі дії подаються як порушення моральної або юридичної норми, внаслідок чого відбувається втрата ресурсу. Пор.: *А йдуть до Австрії не абищо – справжні грабові дрова: за кордоном з них отримують дуже красивий і високоякісний папір для діловодства. Отака вона, «плідна співпраця»: закордон за безцінь одержує нашу сировину й виготовляє з неї першокласну й недешеву продукцію [...] Ще гірше те, що й підприємства від такої співпраці з закордоном нічого не одержують на розвиток виробництва. Відпрацюють свій ресурс іще діючі технологічні лінії – тоді кінець.*

В останньому фрагменті присутня стійка тема крадіжки *наших* ресурсів. *Закордон* постає як суб'єкт ошуканства та підступних зазіхань.

Цікаво що, як видно з наведених прикладів, з різними номінаціями на позначення іншого можуть асоціюватися негативні оцінки різної сили. Так, *закордону* приписуються більш негативні якості та вчинки, аніж *Європі*. У наведеному вище фрагменті

певні дії відбуваються у конкретній країні (Австрії), але звинувачення на підставі здійснення цих дій адресується не Австрії, а *закордону*.

Варто відзначити, що навіть у випадку, коли деякі ресурси рухаються в протилежному напрямку тобто *з-за кордону до нас*, це також подається як свідчення підступних намірів. Особливо підозрілими є гроші закордонного походження. Напр.: *Брешеш, «яблучнику», не обійдеш! Я порядок у країні наводжу, а ти тільки й знаєш, що критикувати. І адміністративний ресурс у мене є. А звідки твої грошенята, ми ще розберемося. Чує моє серце, закордоном тут пахне. Ось тобі і все.*

3.1.1.3. Європа як соціальний суб'єкт

До цієї схеми належить відомий образ Європи як родини, де країни виступають як члени сім'ї. Найбільш важливою ознакою є розподіл країн на «старі» та «молоді». Ця метафора є очевидним запозиченням з європейського політичного дискурсу з подальшим розвитком на українському ґрунті «хронологічного» протиставлення Old Europe – New Europe (*стара Європа – нова Європа*) та перетворенням його на «вікове».

В українському контексті метафора застосовується виключно для опису відмінностей у позиції різних європейських країн щодо можливості членства України в ЄС: *стара Європа* – проти, *нова* (в описуваний нами період) – підтримує. Відхилення від цього правила спеціально відзначається. Напр.: *На саміті в Софії привернуло увагу й те, що, якщо раніше Україну хотіли бачити серед країн пакту переважно «молоді» члени (скажімо, Польща), а європейські «старі» (приміром, Франція та Німеччина) де-факто вагалися, то зараз приємно було почути зміну в позиції Парижу, який упродовж десятиліть, якщо не століть, завше був лобі Росії в Європі.*

У цьому пункті стає помітною відмінність українського політичного дискурсу від аналогічних російських медійних текстів, у яких метафоричне протиставлення *старий – новий* щодо країн Європи представлене у виразних оцінних реалізаціях, коли

«вікові» й пов'язані з віком соціальні характеристики стають підставою для іронічно-позитивних номінацій країн «Старої Європи» (*евростарожилы, евроаксакалы, евромудрецы*) і різко-негативних позначень нових членів ЄС, особливо країн Балтії. Балтійські країни у російському політичному дискурсі називають «*проблемные*» новички ЄС; *политические недорослы; резвящиеся демократические недоростки, испытывающие терпение «большой» Европы; евромитрофанушки*⁵ та інші – грубіші позначення, що вказують на відставання у психічному розвитку [Клочко 2006]. Показово, що автор цитованої статті використовує щодо нових членів ЄС російське слово *евроновички*, яке містить виразні «шкільні» конотації, беручи його не як предмет розгляду, а використовуючи в мові свого наукового опису. В українських медійних текстах, зорієнтованих на російські джерела, це слово – *евроновачки* – подекуди трапляється, однак швидше як оказіоналізм, а не як узуальне позначення.

Загалом в українському політичному дискурсі відсутня розвинута концептуальна схема, у межах якої нові члени ЄС (під впливом євроінтеграційного дискурсу всередині ЄС) репрезентовані як учні⁶, можливо через те, що в схемі УЧИТЕЛЬ – УЧЕНЬ в українському варіанті її реалізації місце учня займає Україна (див. нижче, 3.1.2.1.).

---

⁵ Назва *евромитрофанушки* утворена від імені тупоголового недоростка – героя комедії Фонвізіна «Недоросль».

⁶ Пор. рос.: «*Брюссель выносит на повестку дня вопрос о восточноевропейских двоечниках, так и не пробившихся в список новых претендентов на принятие в ЕС*» [Клочко 2006].

3.1.2. Метафора міжперсональних стосунків

На основі метафори персоніфікації побудована метафорична схема міжперсональних відносин. Іншими словами, метафора міжперсональних стосунків є реалізацією загальної метафори персоніфікації. Проаналізований матеріал дає можливість встановити кілька варіантів наповнення схеми міжперсональних відносин. Насамперед це ті випадки, коли відносини з ЄС концептуалізуються як відносини з особою, вищою за соціальним статусом. У цих схемах Європа виступає як особа, що має авторитет, тобто є носієм владного домінування (докладніше про це див.: [Яворська 2008]).

3.1.2.1. УЧИТЕЛЬ – УЧЕНЬ

Ця схема метафоричної концептуалізації відносин з Європою є традиційною. Європа, принаймні з 19 століття, подавалася у текстах як джерело отримання нових знань, а отже у Європі варто (та необхідно) вчитися. У наш час *Україна вчиться у Європи демократії*. У сучасних текстах ця схема рівною мірою притаманна навіть носіям протилежних політичних поглядів. Пор.: *Ми не просто бачимо своє майбутнє в об'єднаній Європі... Всі ми вчимося жити в її високому просторі (з виступу Президента Ющенка). ...Ми вчимося на цьому шляху демократії, і інколи це не всім легко дається (з офіційного сайту ПР); *На превеликий жаль, у нас поки що низька політична культура, але ми вчимося; Ми вчимося у Європи розуміти традиції, цінності та прагнення інших націй і культур*.*

Показовою є спроба застосувати з боку української сторони до своїх відносин з ЄС термін *домашнє завдання*. *Домашнє завдання* (home work) у період підготовки до вступу в ЄС країн ЦСЄ та Балтії використовувалося як суто технічне позначення з боку ЄС для оцінки прогресу у виконанні цими країнами вимог вступу (за пунктами). Сутність «домашнього завдання» полягала у необхідності його індивідуального виконання. За висловами

представників ЄС (зокрема тодішнього єврокомісара Г. Верхогена) принцип оцінки індивідуальних здобутків країн-кандидатів сприяє прискоренню бажаних змін у цих країнах. У таких умовах, коли діяльність кожної країни оцінюється окремо, ні в кого, за словами доповідача, не виникає бажання «працювати без душі» або ж «волинити», «марнувати час» (no one has to mark time). В умовах конкуренції той, хто відстає, повинен наганяти і не відставати. Для цього було виділено навіть спеціальний принцип, заснований на тому, щоб наздогнати – *the principle of catching up*.

Натомість з боку України термін *домашнє завдання* мав на меті підкреслити бажання України взяти на себе необхідні зобов'язання. Ситуація виглядає так – Україна готова бути учнем, але ЄС не поспішає брати на себе роль учителя. Останнім часом спостерігаються ознаки подальшого переосмислення терміна *домашнє завдання* в Україні, що починає використовуватися на позначення внутрішніх реформ, які має здійснити Україна для наближення до ЄС (очевидно, під впливом одного із значень англ. *home* 'внутрішній' – *home politics* 'внутрішня політика', *home trade* 'внутрішня торгівля').

3.1.2.2. КЕРІВНИК – ПІДЛЕГЛИЙ

Крім застосування схеми УЧИТЕЛЬ – УЧЕНЬ є ознаки того, що Європа концептуалізується по відношенню до України також як керівник (начальник).

Україні у цьому випадку належить роль підлеглого. На користь цього свідчать численні конструкції з дієсловом *вимагати* (*ставити вимогу*) (пошукова система Google подає 15000 відповідей на сполучення *Європа (ЄС) вимагає*. Поза тим, ця конструкція часто застосовується у заголовках новин, що додатково підсилює її вагу: *ЄС вимагає від України скасування віз для румунів і болгар*; *Європа вимагає від Януковича рухатися вперед*. *ЄС вимагає від України вільного доступу до труби*.

Крім вимог, Європа також дає поради (конструкції з дієсловом *радити* у функції припису щодо поведінки України): *Європа радить Україні «звести докупи» все про мігрантів*.

Зрозуміло, що у міжперсональних відносинах ставити вимоги (також у вигляді порад) має право той, хто займає вищу та сильнішу позицію.

Показово, що подібна поведінка, згідно з українським медійним дискурсом, властива Європі не тільки щодо України (*Європа вимагає від Росії припинити дискримінацію партнерів... Європа вимагає від Лукашенка нових виборів*).

Подібним чином поведуться й окремі інституції ЄС:

Європейська комісія в суді вимагатиме від Польщі припинити будівництво автодоріг в заповідниках.

Подекуди ЄС та його інститути подаються як суб'єкт, що погрожує покаранням за неправильну поведінку: *Єврокомісія віддає Польщу під суд... а не будуйте автодороги в заповідниках!* (у цих випадках поведінка Єврокомісії нагадує радше суворого вихователя або батька, ніж власне керівника)

До того ж типу відносин відсилають конструкції із дієсловом *наполягати* (*ЄС наполягає на аверсному використанні «Одеса–Броди»*), хоча й у дещо пом'якшеному вигляді. Семантична різниця між *вимагати* та *наполягати* полягає у тому, що в першому випадку акцентовано вплив на поведінку адресата (від якого *щось вимагають*), натомість у другому (*наполягати*) міститься презумпція можливості невиконання вимоги. *Наполягати* також відсилає до ситуації дискусії, а отже не містить відкрито директивного змісту. Показовими з цього погляду є такі випадки, коли за дієсловом *наполягати* стоїть ситуація дискусії всередині ЄС (Пор. заголовок *«Європа наполягає на тому, щоб надати Україні перспективу членства в ЄС»*), а в тексті уточнюється що йдеться про «групу країн Європи», які наполягають на цій позиції всупереч думці представників інших країн ЄС).

Про це ж свідчать приклади, коли діяльність Європи подається як бажання контролювати ситуацію в Україні, нав'язувати щось тощо. Щоправда в останніх випадках Україна демонструє незгоду з асиметрією стосунків і відкидає її правомірність.

У розглянутій метафоричній схемі Європа реалізує свою владну позицію як носія авторитету за допомогою перформативів – дієслів мовленнєвих актів, які позначають вислів, що дорівнює

соціальної дії. Європа авторитетно говорить, висловлює свої вимоги, дає поради, розраховуючи на їх виконання тощо. Натомість у межах цієї схеми Україна концептуалізується як особа, що дослухається до її порад та вимог (пор. сполучення *дослухатися до Європи*). Ця схема, як свідчать приклади, є традиційною для української репрезентації Європи.

У деяких випадках позиція України (й українців) як особи, що має дослухатися, стає об'єктом незгоди та заперечення, ця особа відстоює право на власну, незалежну думку. Такий варіант ставлення до порад Європи відомий нам давно, хоча в різні часи він набуває різного змісту (від позиції слов'янофільськи орієнтованих народівців 19 ст. до радянського революційного месіанства 20-х рр. 20 ст.). Пор. *Нехай Європа кумкає, у нас своя думка є*, що належить Тичині. Цей приклад наведено у статті І. Шевченка [Шевченко 1990] як аргумент на користь того, що українці усвідомлюють себе не Європою. Однак саме по собі таке «відділення від Європи» на поверховому текстовому рівні не може братися як остаточний аргумент на користь неналежності України до Європи. Адже у великій Британії також говорять про Європу як відокремлену від власне Британії (пор. *he took Britain into Europe* – «він привів Британію в Європу»), однак нікому не спадає на думку вважати британців не європейцями. Приклад з Тичини є цікавим, зокрема з погляду ототожнення голосу Європи не з членоподільним мовленням, а з кумканням (жаби). Своєрідним чином у цій метафорі відбивається перевизначення позицій «вище» – «нижче» як реалізації владних (авторитетних) відносин: за логікою цих рядків *Ми* (українці, люди) переміщуємося у вищу позицію, а *Європа* (що кумкає) опиняється далеко внизу і в просторовому сенсі, і з погляду класифікації живих істот та речей, представленої у концептуальній метафорі «великих сходів буття» – *Great Chain of Being* (Lakoff, Turner 1989).

Загалом, як свідчить проаналізований матеріал, субординативна модель зараз сприймається в Україні як не зовсім справедлива, але не відкидається.

3.1.2.3. СУСІДИ та СУСІДСТВО

Найбільш контроверсійною з розглянутих моделей є концептуальна схема, у якій Україна та ЄС представлені у вигляді сусідів, а точніше Україну названо сусідом ЄС (оскільки ця модель є євроцентричною). Ця схема ввійшла до обігу відносно недавно у зв'язку із оприлюдненням 2003 р. документу Європейської комісії «Ширша Європа – сусідство», та прийняттям на його основі 2004 р. Європейської політики сусідства, в межах якої розглядаються відносини з Україною [Яворська 2003].

Ідея «політики сусідства» була сформульована ще у квітні 2002 р. міністром закордонних справ Великої Британії Джеком Стро, який, оцінивши ситуацію у Білорусі, Україні та Молдові (що незабаром, внаслідок розширення ЄС, мали опинитися на його східних кордонах), висловив стурбованість внутрішньою ситуацією у названих трьох країнах. «Результати реформ в Україні та Молдові суперечливі, а Білорусь відкочується у минуле, – заявив він. – Тож Британія пропонує надати усім трьом країнам «спеціальний статус сусідства», який включатиме лібералізацію торгівлі з ЄС і тісне співробітництво на кордонах у справах юстиції, внутрішніх справ, безпеки та оборони». Таким чином, чи не вперше на офіційному рівні були сформульовані побоювання, пов'язані з новими загрозами, що виникають унаслідок розширення і зміни кордонів ЄС, і водночас виявлено безпосередню зацікавленість європейців у врегулюванні стосунків з майбутніми сусідніми країнами. Поза тим, у цьому питанні виявилася досить характерна позиція представників європейських країн щодо нових сусідів. Вона полягала в тому, що краще поширити певні переваги добробуту і процвітання на майбутніх сусідів, ніж зводити нову стіну навколо Європи, тим більше що така стіна у сучасних умовах неодмінно буде зі шпаринами. Так, за словами одного з британських дипломатів, процитованими у лондонській «Індепендент», «уроки минулого вчать, що коли не покращити ситуацію з рівнем добробуту у сусідніх країнах, то жителі цих країн незабаром опиняться перед вашими дверима».

Реакція України на цю політику була загалом негативною – статус сусідства не без підстав оцінили як такий, що не відповідає меті євроінтеграції України з перспективою набуття в майбутньому повного членства в ЄС, у світлі чого навіть позитивні моменти цієї політики залишилися непоміченими. Показово, що негативне сприйняття ініціативи статусу сусідства було характерне як для представників української влади, так і для тих, хто належав до опозиції. І взагалі серед представників різних політичних сил виявилася дивна злагода щодо негативно-іронічного ставлення до «статусу сусідства». Негативно на українському ґрунті було сприйнято позначення *сусідство*, *сусід*, які ніколи до того не використовувалися у офіційних дипломатичних документах, і, крім того, мають виразне «приземлено-побутове» забарвлення. Сусід у нас не сприймається як офіційна особа, може ще й тому багато хто з українських політиків оцінив цю ініціативу як *несерйозну*.

Загалом історія сприйняття цього терміна в Україні є одним з найвиразніших прикладів міжкультурного і міжмовного нерозуміння, здатного безпосередньо й негативно чинити вплив на міжнародних відносинах.

Слід підкреслити, що винесене у заголовок документу ЄС позначення «сусідство» має – відповідно до вихідного англійського терміна *neighbourhood* – насамперед просторове значення. Це не так форма відносин з тими, хто живе поруч, а радше саме оточення, у цьому випадку – географічний та політичний простір навколо ЄС. А основна мета документу полягала в тому, щоб накреслити шляхи впорядкування цього простору і забезпечити стабільне існування розширеного ЄС.

Водночас в українській мові *сусідство* – це тип міжперсональних відносин, стосунків між людьми, які живуть поруч. Що ж до значення «простору», головного в англійському терміні, в українській це значення відсутнє. Є, щоправда, прикметник *сусідній*, що означає предмет, який перебуває неподалік, на незначній відстані, однак і тут значення простору як території, що має певну довжину та ширину, не входить до семантики лексеми. Якщо ми говоримо про *сусідній район* або *сусіднє місто*, територіально-просторова семантика наявна в словах *район* або *місто*,

натомість *сусідній* означає місто або район, що межують з «нашим» містом чи районом. Таким чином просторова складова поняття сусідства в українській мові лімітована – це семантика суміжності та межі. У сфері метафоричної концептуалізації вона здатна породжувати ідею кордону та роз'єднання, мітки, за якою починається простір «не-нашого» або «чужого».

Проблема однак ускладнюється тим, що просторові значення для відповідних українських лексем не є головними. Натомість в них виразно домінує семантика міжперсональних відносин. Однак і тут виникають семантичні та культурно-специфічні ускладнення. З одного боку, відносини між сусідами є симетричними, тобто рівноправними. А отже тут ніби не має виникати колізій, пов'язаних із статусно-рольовою асиметрією, коли Україна щодо ЄС опиняється у ролі учня або підлеглого. З другого боку, сусіди – принаймні в українських культурних сценаріях – перебувають у відносинах жорсткої конкуренції. В інших випадках ці відносини містять виразні конотації байдужості. Сусід – у межах української культури – це чужа людина. Відтак ми знову опиняємося перед семантикою чужого, не-свого.

Можна думати, що автори політики сусідства не взяли до уваги цих тонких семантичних та культурних відмінностей. На жаль, так само не зауважили цих відмінностей і офіційні українські перекладачі, які мали подбати не про буквальну, а про понятійну точність і зберегти в українській назві значення навколишнього простору та країн, що входять до безпосереднього оточення ЄС. Адже в англійській мові *neighbourhood* – це позначення ближчого простору, простору навколо свого будинку, відтак воно позначає свій район, свою околицю, а не сусідні (у нашому розумінні). За даними Британського національного корпусу англійської мови *neighbour* – «сусід» – та *neighbourhood* найчастіше трапляються у спільних контекстах з такими позначеннями як діти, церква, школа. Негативні прояви з боку сусіда – це, насамперед, можливість підглядати. Однак «ворожість» або «байдужість» до усталених характеристик поняття сусіда в англійській мові не входять. Типовими є вживання *my neighbourhood (it's my neighbourhood)*, що означає «(ось) місце, де я живу».

Водночас, попри усі позитивні конотації і належність до «свого» простору, *neighbourhood* – це простір за межами дому. Зважаючи на стійку метафору «Європейського дому» як позначення ЄС, слово *neighbourhood* у своїй семантиці містить ідею вилучення *neighbours* (у нашому випадку – України) за межі ЄС. Хоч як позитивно оцінювати *neighbours*, членами родини, також Європейської (пор. стале позначення країн ЄС як *European family*), вони не є.

Політичний зміст Європейської політики сусідства визначений просторовим елементом поняття *neighbourhood*. Ця політика є політико-географічною похідною від політики розширення ЄС. Відповідно до того, як у ході розширення змінюються кордони Європейського Союзу, змінюються й обриси «Європейського сусідства». Так, перспектива вступу до ЄС Туреччини призвела до включення у 2004 р. Грузії, Вірменії та Азербайджану до списку країн-сусідів ЄС (чого не було у початковій версії)⁷. Водночас з погляду сусідства у сенсі «свого оточення» для ЄС не має принципової різниці між такими країнами як Україна та Молдова, з одного – східного – боку, та Єгиптом, Ізраїлем, Ліваном, Лівією, Тунісом, Алжиром, Марокко, Сирією, Йорданією, Палестинською автономією з другого – південного чи південно-середземноморського боку. Власне у цьому – виробленні єдиного підходу до всіх країн, що перебувають по всьому периметру суходільних та морських кордонів ЄС – полягав основний сенс Європейської політики сусідства як інструменту забезпечення безпеки Європейського Союзу⁸. Водночас цю – просторову та безпекову логіку – відмовляються визнати країни-сусіди, й не тільки на схід, але інколи й на південь від ЄС. Простір сусідства ЄС ризикує стати простором «ексклюзії» – тобто простором країн, що перебувають за межами активної участі в міжнародних інтеграційних процесах.

---

⁷ Щоправда, «просторовий» підхід в Європейській політиці сусідства має деякі виразні політичні обмеження. Незважаючи на наявність спільних кордонів, ЄПС не поширюється на Росію. Практично ЄПС не діє відносно Білорусі, Лівії й Сирії. Крім того, Іран та Ірак не обговорюються як потенційні країни-сусіди ЄС, хоча у випадку вступу Туреччини Євросоюз матиме з цими країнами спільний кордон.

⁸ Докладніше див. [Яворська 2003].

Відтак термін *сусідство* не випадково не був сприйнятий в Україні. Засвоєння цього поняття у пропонованому ЄС значенні відбувається вже протягом кількох років (починаючи з 2003 р. – коли Єврокомісія оприлюднила концепцію «Ширша Європа – сусідство»), однак до його позитивного сприйняття ще далеко. Звичайно, цьому перешкоджає сам зміст Європейської політики сусідства, у якому питання перспективи членства України в ЄС винесено за межі навіть можливості обговорення⁹. Однак і форма терміна створила значні перешкоди для взаємного розуміння.

У політичному дискурсі за цей період спостерігалася зміна ставлення до цієї політики від різкого заперечення на початку (*Водночас, ми й надалі закликаємо Єврокомісію та ЄС не обмежуватися у відносинах з Україною політичними рамками сусідства. Сусід – це не член родини. Ми не можемо сприйняти цього терміну в його символічному значенні – з інтерв'ю Президента Л. Кучми, квітень 2003 р.*) до ледь прихованої іронії: *Яценюк поїде налагоджувати сусідство в ЄС. У сучасних контекстах так само проглядає стійка настанова на сприйняття слова *сусідство* крізь призму відносин між сторонами – адже налагоджувати (за нормами української мови) можна відносини, а не даність, якою є *сусідство* як «проживання поруч» в українському розумінні.*

3.1.2.4. СУСІДСТВО vs БРАТЕРСТВО (між Європою і Росією)

Зміст концептуальної схеми «сусідство» в її українській реалізації стає опуклішим, якщо зіставити її з метафорою спорідненості у політичних текстах. Як сказано у наведеному вище прикладі, *сусід – це не член родини*. У схемі міжперсональних відносин сусід не тільки оцінюється нижче, ніж член родини, але й виявляється протиставленим родині як «чужа» особа. Якщо ж метафорична

---

⁹ Як показано вище, Європейська політика сусідства є просторово-політичною похідною від політики розширення ЄС, а отже сфери їх дії – у просторі та в політичному вимірі – не випадково й принципово не перехрещуються.

модель спорідненості щодо Європи спрацьовує, то Україна виступає в ній виключно у ролі *бідного родича*, якого Європа не хоче *пустити на поріг, відчинити двері* і т. п. Частково ця модель нав'язана розумінням сусідства, заданим в англомовних текстах, де бідні сусіди могли опинитися «на порозі». Вона підтримується й сучасними висловами представників Євросоюзу, в яких часто фігурують двері (пор. суперечку всередині ЄС на тему *незакритих, причинених чи відкритих дверей* для України¹⁰).

Для українського політичного дискурсу це протиставлення сусіда членові сім'ї сприймається як образливе не лише на тлі незалучення до «Європейської родини», але й на фоні тривалого функціонування метафор спорідненості у ролі вираження найвищого ступеня довіри і щільності політичного зв'язку щодо суб'єктів колишнього СРСР (республік, що входили до його складу) та у зв'язку з нещодавною деконструкцією подібних схем¹¹.

У політичному дискурсі радянського періоду терміни спорідненості вживалися як формульне офіційне (й офіційне) позначення характеру зв'язків між народами, що населяють Радянський Союз, що подавалися як сім'я (*дружна сім'я народів*). У цій метафоричній схемі концепт дружби міг виступати на поверхневому рівні окремо від сім'ї (пор. назву журналу «Дружба народів»), однак і в цьому випадку мова йшла про дружні відносини між членами родини. Підтвердженням цього може служити той факт, що відносини між народами СРСР не позначалися як *дружні* – цей термін використовувався винятково для *закордонних* країн і народів, але не всередині країни. Усередині члени *радянської сім'ї народів* були зв'язані братніми відносинами (*братній український, білоруський, грузинський, вірменський, узбецький* і т. д. *народ*), рідше вони з'являлися як сестри (*Україна й Росія – нерозлучних дві сестри*). Остання можливість була обумовлена

---

¹⁰ Див., напр., заяву німецького міністра Г. Глосера від 3 вересня 2007 р. – «Вона [політика сусідства] не відкриває жодних дверей» (*It doesn't open any doors*).

¹¹ Про намагання концептуалізувати відносини з Європою у термінах метафори спорідненості свідчать поодинокі приклади з кінця 1990-х – поч. 2000-х рр. – «Україна – хворе дитя Європи» (з виступу учасника конференції на тему євроінтеграції України, 2002 р.).

граматичними характеристиками назв тодішніх республік – позначення жіночого роду (*Україна, Білорусія, Грузія* й т. п.) могли в принципі метафоризуватися як *сестри*, тоді як позначення чоловічого роду (*Узбекистан, Таджикистан*) – ні. Втім, це обмеження стосувалося тільки словесних текстів. Наскільки можна судити, на рівні образотворчого подання *братерства народів* (у скульптурі, живопису, графіці) всі 15 республік цілком могли бути зображені у вигляді жінок (дівчат). Хоча тут, мабуть, спрацьовував жіночий рід слова *республіка* й той факт, що в слові *братерство* гендерна ознака нейтралізується.

Епітет *братній* застосовувався також і стосовно народів країн соціалістичного табору (*братній польський народ, братня Польща*). Характерно, що *братній*, мабуть, якимось чином корелював і з позначенням *слов'янський* (пор. *братній слов'янський народ*). Хоча схема приписування ознаки 'братній' всім соціалістичним країнам, очевидно, існувала (пор. синонімічні конструкції з генітивом – *народ братньої Польщі, Угорщини, Куби*). Особливу проблему в цьому зв'язку представляє розподіл слів *братній* і *дружній* для позначення відносин у політичній сфері, які, очевидно, вживалися на той час як чітко регламентовані політичні терміни із чітко позначеною сферою референції, тобто набором народів і країн, які слід було позначати саме так, а не інакше. У цілому можна помітити, що в радянських текстах епітет *дружній* використовувався для країн третього світу або країн, що не приєдналися (*дружня Індія*), країн арабського Сходу (*дружній Ірак*).

Співчуття й емоційна солідарність наявні в семантиці дружби, і це поєднує її із братерством. У той же час дружба, попри увесь емоційний та соціальний позитив, позбавлена міцності й постійності братніх відносин, а отже – у політичних текстах радянської доби – постає як менша цінність порівняно з братерством¹².

З розпадом Радянського Союзу метафорична модель спорідненості як способу подання відносин між Росією й Україною піддалася активній деконструкції. У радянський період щодо російського народу використовувалося (хоча й досить обмежено) позначення *старший брат*, що згодом в українському дискурсі набуло

---

¹² У цьому можна побачити також рефлексі традиційної культури.

яскраво вираженого негативного забарвлення. Це стало досить популярним в українській публіцистиці прийомом, що заперечує правомірність претензій Росії на чільну роль відносно України. У контекстах, де це позначення (*старший брат*) трапляється, дуже часто наводяться історичні аргументи для доказу його безпідставності (оскільки загальновідомо, що Київська Русь виникла раніше Москви). Що ж до позначення *братній народ*, то воно вживається в іронічних контекстах, які переважно підкреслюють агресивність Росії стосовно України (пор. позначення Росії – *наші стратегічні брати*, що імплікує погрозу, а також сполучення *братні танки*).

В інших випадках *братній народ* намагаються замінити поняттям *партнер*, що набуває дедалі більш нейтрального характеру¹³. Незважаючи на те, що протягом 90-х років *партнер* зберігав успадковані від попереднього періоду негативні конотації, пов'язані, зокрема, з обманом і грою, наприкінці 90-х рр. починається поступова зміна семантики слова, що дедалі більше наближується до позначення симетричних відносин, які ґрунтуються на рівноправній участі (згідно з етимологією слова *партнер*, що сягає лат. *pars*, родовий відм. *partis* – *частина*). Наразі спостерігається тенденція до поступової відмови від метафори братніх відносин і заміни їх на метафору партнерства. У наступному фрагменті на фоні опису партнерських відносин, як належних, метафора братерства (стосовно Азербайджану – республіки колишнього СРСР) набуває іронічно-негативного забарвлення:

Ведучий: *Тобто ми прийняли братню допомогу. Так, звичайно, брат дає, тому... Гість: Нам потрібно поводитися дуже правильно й акуратно. Тому що із цього ліпиться образ партнера.*

Однак відмова від метафори спорідненості в її поверхневому вираженні (сполучення зі словом *братній*) або навіть різка іронія, ще не означають, що ця схема перестала бути актуальною. По-перше, вживання словосполучення *братній народ* стосовно Росії,

¹³ Останнім часом поняття *партнер*, *партнерство* підвищують своє значення в політичному дискурсі та теми відносин з ЄС внаслідок набуття чинності з травня 2009 р. політикою «Східне партнерство» (Eastern Partnership).

хоча б навіть у негативно-іронічному сенсі, є відтворенням тієї ж метафори. Іншими словами, *поганий брат* не перестає бути братом. В інших випадках деякі елементи схеми продовжують діяти в прихованому вигляді. Наприклад, у висловлюванні попереднього Президента України: *Росія була, є й буде нашим партнером*, незважаючи на вживання слова *партнер*, зберігається та ж база метафора кровної спорідненості, оскільки тільки кровний родич залишається таким незалежно від будь-яких обставин. Дійсно, *рідний брат* був, є й завжди буде братом, а *партнерами* не народжуються й не обов'язково залишаються назавжди.

Наразі позначення *партнер* широко використовується в офіційних текстах, а також у тих випадках, коли політики, навіть відомі своїми різкими поглядами, в силу конкретних обставин спілкування намагаються підкреслити свою об'єктивність. Показовим у цьому сенсі є фрагмент інтерв'ю з одним з українських політиків, який відповідає на питання російського журналіста:

Журналіст: *По-вашому виходить, українське суспільство більше орієнтується на Східну Європу. А Росія як братня країна, рух у її бік можливий?* Політик: *Росія для нас – інша країна. Ж.: І все? П.: Так. Що означає «братня»? «По-братньому» заїхали до Чехословаччини танками. Пам'ятаєте? Ви кажете – давайте по-братньому. А ми кажемо – ні. Давайте по справедливості. Партнерство з Росією є і буде, але тепер воно буде чесним.*

Цей фрагмент є досить показовим як з погляду спроб української сторони перебудувати стосунки з Росією на принципах *справедливого й чесного партнерства* з одночасною відмовою говорити про *братні відносини*, яка аргументована посиленням на негативний історичний досвід (на перший погляд пов'язаний з іншою країною – Чехословаччиною, якщо не брати до уваги символічний зміст цієї події), так і з погляду того факту, що російський журналіст намагається ввести до бесіди словосполучення *братня країна* як нейтральне позначення Росії. І тут він закономірно терпить комунікативну невдачу, оскільки не враховує (або не знає?) стійких негативних конотацій, яке це позначення нині має в Україні.

Показовою є також спроба журналіста перенести на відносини України з Росією метафору ПОДОРОЖ (*рух в її [Росії] бік*), що використовується для концептуалізації відносин України з Європою. Це також не знаходить відгуку в українського політика. За метафорою подорожі стоїть принципово інша концептуальна схема – схема досягнення мети, і ця ключова для опису відносин з Європою метафора відносно Росії в українському політичному дискурсі не застосовується.

Що стосується рухів у просторі, то для характеру відносин з Росією використовується метафора зміни пози (при цьому суб'єкт залишається на місці). Оскільки для відносин з Росією провідною є метафора міжперсональних відносин, то вони описуються за допомогою відповідних знаків невербальної поведінки: як жест повороту України обличчям до Росії (у випадку готовності налагодити стосунки) або повороту спиною (у випадку відмови вести діалог). Для останнього «Словарь русских жестов» подає мовний аналог «Не хочу с тобой больше разговаривать!» [Григорьева и др. 2001:77]. Щоправда, цей жест окрім того може мати додаткову конотацію беззбройності та незахищеності (у випадку, коли йдеться про ворога) – пор. фразеологічний вираз *отримати ножа в спину*. Цікаво, що цей варіант розв'язку подій у межах розглядуваної схеми також не залишився без уваги – з боку опозиційного російського політика. Пор.:

За словами пана Немцова, [для України] «складність полягає в самій суті завдання – інтегруватися в Євросоюз і в той же час не посваритися з Росією. Зовсім необов'язково повертатися до Росії спиною – по-перше, буде неприємно, а по-друге, коли так стоїш, ти беззбройний, можеш ножа у спину отримати. Тому потрібно одразу чесно сказати Путіну, чого Україна прагне – приміром, вступити до Євросоюзу, – але при цьому зазначити, що до Росії ніхто не буде ставитися вороже».

У наведених прикладах звертає на себе увагу повторюване протиставлення Росія – Європа (*Євросоюз, Східна Європа*)¹⁴, що

---

¹⁴ Це «применшувальне» уточнення з попереднього прикладу (*По-вашому виходить, українське суспільство більше орієнтується на Східну Європу – для російського політичного дискурсу, так само як для західного, Східна Європа – це «не вповні» Європа*) є вельми характерним також у контексті радянської тенденції до уникнення позначення *Європа* у зв'язку з Україною.

явно або приховано входить до значної кількості українських текстів на теми Європи та ЄС. З одного боку, це протиставлення є наслідком реалізації, так би мовити, «внутрішньоукраїнської» схеми власного самовизначення, *європейського вибору*, що насправді полягає у виборі між Європою та Росією. З другого боку, як свідчить наведена цитата, протиставлення Європи та Росії – у тих випадках, коли йдеться про Україну – є частиною сучасного російського політичного дискурсу. Вибір України на користь Європи у російських медійних засобах нерідко подається у межах фрейму ЗРАДА. Пор. заголовок до маргінального тексту на одному з інтернет-сайтів – *Предательство в украинской истории как неотъемлемая часть всемирной истории предательства* та заголовок інтерв'ю у газеті «Московский комсомолец» з російським політологом: *Сергей Марков «Предательство – это перманентная характеристика украинских политиков»*. Якщо зважити на те, що *українській народ* продовжує супроводжуватися в російських медіа епітетом *братній*, то зрозуміло, що йдеться про найтяжчий різновид зради – порушення вірності кровному зв'язку.

Розгляд «європейських прагнень» України у протиставленні відносинам з Росією є загальним місцем і сучасних власне «європейських» та «західних» медіа-текстів, присвячених Україні. Можна думати, що образ України на Заході будується під впливом російського медіа-дискурсу у межах схеми бажаності (або небажаності) наслідків її «відриву» від Росії. Ключовим моментом тут є реакція Росії – переважно агресивна – у вигляді гніву та роздратування. Таким чином Росія у європейських медіа концептуалізується у вигляді агресивної – тобто небезпечної – особи, яку не слід дратувати, а треба заспокоїти, зокрема демонструючи відсутність намірів щодо України, які могли б не сподобатися Росії. Пор. питання польського журналіста: *Czy da się wspierać demokratyczne i europejskie aspiracje Ukrainy, nie drażniąc Rosji?* (Чи вдасться підтримати демократичні та європейські прагнення України, не дратуючи Росії?) та відповідь відомого американського історика Ричарда Пайпса:

Można pomagać demokratycznym siłom na Ukrainie, ale nie traktować tego jak płachty na rosyjskiego

byka. Trzeba zachowywać się delikatnie. A zwłaszcza nie mieszać się w kwestię wstąpienia Ukrainy do NATO («Можна допомагати демократичним силам в Україні, але не використовувати це як червону плахту для російського бика. Слід поводитися обережно – насамперед не втручатися до питання про вступ України до НАТО») (<http://www.gazetawyborcza.pl/1,86738,4659876.html>).

Цей сюжет потребує детальнішого вивчення, але складається враження, що «західний» варіант концептуалізації Росії не тільки спирається на усталений образ «російського ведмедя», якого не слід дратувати (в останній цитаті він трансформований в «російського бика»), але й підтримується власне російською схемою представлення себе у відносинах з Україною (фрейм ЗРАДА). Адже гнів, викликаний зрадою, вважається виправданим, відомо також, що цей гнів може бути страшним – відтак, за цією схемою, втручатися до з'ясування таких стосунків людині з боку (у цьому випадку – ЄВРОПІ або ЗАХОДУ) – не бажано, краще зачекати, поки ті (у цьому випадку – РОСІЯ та УКРАЇНА) самі розберуться. Принаймні у межах цієї логіки природною виглядає саме «вичікувальна позиція», яка з різних приводів згадується в українських медіа, коли йдеться про ЄС: *Євросоюз не знає, що робити з Україною, і тому зайняв вичікувальну позицію; ...Європейський Союз, принаймні назовні, зайняв вичікувальну позицію*, тощо.

Підсумовуючи, слід відзначити ще один, досить недавній засіб представлення в українському політичному дискурсі відносин з Росією, що виглядає досить промовисто власне на тлі розглянутих колізій у представленні відносин з Європою. Маємо на увазі вживання назви *сусід* (*північний сусід*, *північно-східний сусід*) на позначення Росії, що супроводжуються переважно негативною оцінкою та конотаціями агресивності й небезпеки: *Від сьогодні північний сусід заборонив ввезення українських молокопродуктів та іншої тваринної продукції. Це найбільший удар по наших виробниках твердого сиру. Або: Поки в Києві тривають міжусобні політичні війни, наш північно-східний сусід поволі захоплює Україну; Про актуальність проблеми територій знову заговорили після того, як наш північно-східний сусід зазіхнув на Північ-*

ний полюс. і т. п. Залишаючи осторонь смисл географічного епітету¹⁵, зазначимо, що слово сусід, попри пряме значення просторової суміжності (тобто позначення суміжної держави), має у даному випадку також чітку «анти-родинну» спрямованість, підкреслюючи відмову від розгляду Росії у термінах спорідненості і пов'язаних з ними «братерських» концептуальних схем. Не можна виключати, що цьому непрямим чином сприяла й Європейська політика сусідства, актуалізуючи переносне «політичне» значення у до тих пір переважно побутовому *сусід* – «сусідня країна»¹⁶.

І нарешті, приклади «боротьби» з попередніми – радянськими – метафоричними схемами демонструють, що іронія та негативне забарвлення не є дієвими механізмами деконструкції. Вони придатні лише на початкових етапах, коли відбувається усвідомлення звичних та непомітних концептуальних схем та відмова приймати їх та відповідні позначення (напр., формулу *братні народи*) як щось samozрозуміле. Введення до старої концептуальної схеми заперечення насправді не відмінює її, а знову, хоча і в іншій модальності, відтворює (*поганий брат* залишається *братом*). З цього випливає, що зміна концептуалізації відбувається не шляхом модифікацій, а шляхом заміни попередніх схем, появи поруч з ними нових засобів концептуалізації. Прикладом є представлення Росії у сучасних українських медіа як *партнера* та *сусіди* (під певним впливом міжнародного – «європейського» – політичного лексикону), а не *брата* (*братнього народу* тощо).

---

¹⁵ Який також є наслідком деконструкції радянських – з центром у столиці Москві – схем поділу простору, за якими Росія була на сході, а не на півночі, натомість нинішній поділ – з Росією на північ або на північний схід – відбиває українськоцентричний погляд.

¹⁶ Так само не можна виключати впливу «європейського» політичного лексикону на позначення відносин з Росією як партнерських.

3.2. Просторові метафори

3.2.1. Метафора МІСТ

У цьому пункті відмінність між науковою рефлексією істориків щодо ідентичності України та змістом стійких концептуальних схем у політичному дискурсі є особливо помітною. На відміну від істориків, які схильні вбачати у ролі України як перехрестя або ланки між Росією та Європою сутнісну ознаку української ідентичності, сучасний політичний дискурс засвідчує відповідні метафоричні схеми як випадкові (оказіональні). Ці випадки тим не менше є цікавими хоча б з огляду на політичний статус їхніх авторів – наприклад, твердження прем'єр-міністра В. Януковича (під час його візиту до Брюсселя в 2006 році) про Україну як «міст між Європою та Росією».

Як зазначено вище, за метафоричною логікою, на відміну від історичної, простір мосту не належить жодному з берегів, які він поєднує. Об'єднувальна функція мосту не визначає його сутнісних характеристик. Примітно, що на метафорі МІСТ базується одне з типових самовизначень для країн/культур, що відчувають свій непевний політичний та/або культурний статус. МІСТ інколи подається як перехід між різними *світами* або відмінними в культурному відношенні регіонами – Сходом та Заходом, Європою та Азією, Латинською та Північною Америкою, тощо. Метафора ця дуже давня і пов'язана з архаїчними уявленнями про чужі та незрозумілі культури як географічно віддалені, досягнення яких потребує далекої подорожі «світами», що неможлива без спеціальних засобів – кораблів, килимів-літаків, та, зрештою, мостів¹⁷. Витоки метафори МІСТ пов'язані з наявними у багатьох релігіях та фольклорних текстах уявленнями про міст між цим та іншим (загробним) світом. Отже, твердження про Україну як міст між Росією та Європою випадає з цієї логіки, бо попри напівофіційні широко вживані в Росії концепції особливої «російської

---

¹⁷ Про зв'язок мотиву *переправи* та *переходу* з потойбічним світом див.: [Пропп 1986].

цивілізації» або «русского мира», Росію в Україні та світі все ж таки сприймають як країну, а не «світ» (на кшталт ісламського) або окремих регіон (як Близький Схід)¹⁸.

На роль мосту між Європою та Азією за різних культурно-історичних обставин претендували, або ж і досі претендують, Туреччина та Росія, країни Центральної Європи, Австрія¹⁹. Хоча подекуди, зокрема в українському контексті, й трапляються спроби пов'язати цей образ з проблематикою транспортних коридорів, метафора країни як МОСТУ навряд чи може розглядатися як серйозний аргумент в обговоренні претензій на статус політичного посередника або гарантій щодо умов транзиту енергоносіїв. Її функція відмінна і належить до зовсім іншої сфери – тієї, що можна умовно назвати *символічним простором політики* – тобто того ідейного підґрунтя, яке підживлює та наповнює змістом (інтерпретує) конкретну політичну поведінку. У цьому контексті зрозуміло, що метафора МІСТ найбільш ефективно слугує не стільки для зовнішнього, скільки для внутрішнього вжитку – як елемент дискурсу, спрямованого на виправдання ситуації культурної, політичної або ідеологічної непевності, та уникнення різноманітних потенційних ризиків, наприклад, пов'язаних з можливими звинуваченнями в невизначеності або непослідовності політичного курсу.

---

¹⁸ Суттєва відмінність між *світами/регіонами* та *країнами* в політичному полі полягає, мабуть, в тому, що перші концептуалізуються як сутності, що визначаються та організуються якимись особливими культурно-політичними традиціями та ціннісними орієнтаціями, відмінними від західних, вплинути на зміну яких проблематично, натомість країни мають зрозумілу політичну організацію та легітимне керівництво, з яким можна мати двосторонню комунікацію та домовлятися.

¹⁹ Про стійкий образ Австрії в період Холодної війни як мосту між Сходом та Заходом в дискурсі про ідентичність країни див. [Liebhart 2004:8].

3.2.2. Метафора ПОДОРОЖ

Подорож у термінах Теорії концептуальної метафори є джерелом для репрезентації багатьох сфер досвіду – за її допомогою концептуалізуються уявлення про життя людини (*життєвий шлях*), кохання (справжнє кохання *долає перепони*) тощо. Метафора ПОДОРОЖ розглядається, крім того, як когнітивно-семантична універсалия для концептуалізації уявлення про досягнення мети.

В українському політичному дискурсі на теми Європи та європейської інтеграції ця метафорична схема має дві версії реалізації.

1) ШЛЯХ ДО ЄВРОПИ

У формуванні риторичного і ментального простору проблеми європейської інтеграції України метафорі подорожі належало наприкінці 1990-х – початку 2000-х рр. одне з ключових місць. Йдеться про стійкий та частотний вираз «шлях України до Європи» [Яворська 2002], що виконував роль своєрідного політичного гасла. У межах цієї метафори Україна представлена як особа, що здійснює подорож, тобто наявний зв'язок з метафорою персоніфікації (див. вище).

Яким же чином представляє і структурує дійсність цей вираз? Насамперед шлях – це пересування у просторі. Це значить, ми виходимо з припущення, що для європейської інтеграції Україні необхідно *знятися з місця, пересунутися у просторі*, щоб *опинитися* якимось чином у Європі (*потрапити до Європи*). Такий алогічний образ повсякденної свідомості, зрештою, відбиває сприйняття українцями себе поза Європою. Однак, як свідчать дослідження політичного дискурсу у країнах Центральної та Східної Європи, особливо напередодні їхнього вступу до ЄС, майже усі вони користувалися метафорою подорожі [Zbierska-Sawala 2004]. Щоправда, там ця схема реалізувалася як подорож-повернення додому, тобто спостерігаються відмінності як у фокусі, так і в мотивації руху до ЄС.

Якщо ж порівняти це з метафоричним представленням в українському дискурсі відносин з Росією, то виявляється, що вони концептуалізуються зовсім іншим чином. Для того, щоб буду-

вати відносини з нею, треба лише *не повертатися до Росії спиною*, тобто шлях – пересування у просторі – тут не потрібен (див. про це докладніше вище, 3.1.2.4.).

Поняття шляху, крім того, пов'язане з цілою низкою супутніх обставин, що супроводжують такий рух і є складовими відповідного фрейму. Так, *рухаючись шляхом*, неможливо точно визначити час, який потрібен для його подолання (*шлях* – це не дистанція, і навіть не дорога, автомобільна чи залізниця). Зрозуміло одне – якщо вже *шлях* – то, як свідчить сполучуваність, він обов'язково довгий (пор. сумнівність виразу *'короткий шлях*). З пересуванням шляхом стійко пов'язані уявлення про важкість такого пересування (недарма ми говоримо – *важкий шлях*, а *легкою* може бути, швидше, *дорога*), про перепони, які виникають на шляху, про небезпеку, яка чатує за кожним поворотом. На шляху можна *заблукати*, тому на ньому відшуковують *дороговкази*. В українському політичному дискурсі, наприклад, зустрічаємо закономірну фразу: *Польща – це наш дороговказ до Європи*. Взагалі шляхом краще йти з друзями, на відміну від дистанції, яку спортсмен має пройти сам (тому не випадково у межах розглядуваної метафори з'явилося гасло «До Європи разом з Росією», що проіснувало недовго і зникло – разом з метафорою шляху).

Загалом семантика шляху диктує певні особливості руху – на шляху треба бути обережним, поспішати на ньому, на відміну від спортивної дистанції, недоречно. Тут треба не так *рватися вперед*, як *зважувати кожен крок*. Звідси постійні посилання на неприпустимість *поспішних* рішень, побоювання рухатися до Європи *надто швидко* і т. п. До речі, у зв'язку з цим може виникнути помилкове і не завжди безпечне враження про те, що повільне прийняття рішень здатне уповільнити їхні можливі наслідки, тобто робить ситуацію безпечнішою і стабільнішою, тоді коли насправді між темпом прийняття рішень і темпом наслідків немає прямого зв'язку, не кажучи вже про відсутність зв'язку між повільним темпом вирішення проблеми і якістю результатів.

Таким чином метафора шлях до Європи відбиває конкретний образ процесу євроінтеграції і водночас, що найголовніше, певним чином програмує подальші дії в цьому напрямі. За нею стоїть

певний сценарій дій, а політичні діячі, користуючись цим позначенням, не в змозі вийти за його межі. З початку 2002 р. спостерігається значне зниження частоти використання метафори ШЛЯХ ДО ЄВРОПИ, однак відмова від неї засвідчує не перехід до нової – більш вдалої – схеми концептуалізації руху до мети, а кризу (не тільки дипломатичну, але й когнітивну) у відносинах з Європейським Союзом, втрату відчуття Україною реальності власної європейської перспективи.

2) Ще одним прикладом реалізації метафори подорожі є *курс на європейську інтеграцію*, притаманний офіційному різновидові українського політичного дискурсу. Це сполучення, однак, як показує аналіз його семантики, містить у собі лише вказівку на напрямку руху, проте не передбачає ні визначених способів її досягнення, ні часу, за який цей рух може привести до мети. Поза тим, цей варіант метафоричного представлення процесу європейської інтеграції України акцентує на тому, що процес перебуває на початковій стадії. Пор. семантику конструкції *взяти курс на щось*, або *лягти на курс* (щодо корабля або літака), які відсилають до початкової стадії руху у визначеному напрямку.

Щоправда, у сполученні *тримати курс*, у якому підкреслено відсутність відхилень у напрямку руху, міститься можливість віднесення до, умовно кажучи, середньої частини подорожі. Важливо однак, що й тут міститься вказівка на існування часових обмежень, пов'язаних, у кінцевому підсумку, із когнітивним сценарієм, що стоїть за метафорою подорожі – подорож, на відміну від мандрів, тим більш бродяжництва, спрямована на досягнення цілі, тож вона не може тривати вічно. У цьому контексті намагання підкреслити *незворотність курсу України* на європейську інтеграцію за допомогою таких модифікаторів часу як *завжди* (Пор.: *Курс на європейську інтеграцію завжди був одним з найголовніших пріоритетів зовнішньої політики України*), що має на меті підкреслити впевненість у незмінності обраної політики, водночас наголошує на постійній незавершеності нашого руху до ЄС.

У контексті метафори подорожі, представленої як *курс на європейську інтеграцію*, Україна імпліцитно виступає не як особа, а як транспортний засіб – корабель або літак. Натомість пред-

ставлення у вигляді транспортного засобу не України, а ЄС (переважно як *потягу* або *експресу* – європейського чи євроінтеграційного²⁰) відсилає до дещо відмінного когнітивного сценарію. У межах цього варіанту реалізації даної метафори (і відповідного фрейму) Україна представлена у вигляді особи, яка спізнилась на потяг: *Ми не потрапили на потяг, яким поїхали десять країн Центральної та Східної Європи.*

У виступі українського офіційного високопосадовця після згадки про ті часи, коли нашу країну, на відміну від країн Центральної Європи, не запросили взяти участь у розширеному ЄС, сказано: «Тоді (у 1991 р.) європейський експрес прослідував повз українську станцію практично не збавивши швидкість». Цей образ, що підкреслює розчарування України і намагання довести цей закид до європейських партнерів, попри всю його позірну виразність, мимоволі викликає в уяві постать здивованої людини, що стоїть на пероні, розгублено вдивляється у вікна швидкого потягу, який чомусь не зупиняється і мчить далі, а на обличчі в неї – вираз розчарування і нерозуміння: чому її покинули і що, власне, відбувається?²¹ Пор. аналогічний приклад з польського медійного тексту (наведений в англійському перекладі у статті [Zbierska-Sawala 2004]), у якому зацентровано, однак, не на стоянці на платформі, а на марності зусиль наздогнати Європу (*to catch up with Europe*) як той потяг, що вже пішов – Чим відчайдушніше біжиш, тим більш відстаєш: *Do we enter the Union and try to catch up with Europe? If we are not a [EU] member, our chase will resemble*

---

²⁰ В англломовному різновиді офіційного євроінтеграційного дискурсу, продукованого інституціями ЄС, так само як в політичному дискурсі країн, які нещодавно стали членами ЄС, метафоричне ототожнення Європи/ЄС із засобом пересування варіюється у ширших межах (корабель, автомобіль та ін.) [Кравченко 2007]. У виразі *курс на європейську інтеграцію* із засобом пересування (літаком чи кораблем) ототожнюється не ЄС, а Україна.

²¹ Чому саме така, а не інша картина виникає в уяві, пояснюється досить просто. Цей образ – людини, кинуті на пероні, і сюжет, який за цим стоїть – знайомі нам саме в такому вигляді з художньої літератури та з текстів масової культури, проте до повної і остаточної візуальної конкретності його було доведено в кінематографі ХХ ст.

chasing a train starting off a platform. The longer you run, the more you stay behind. (22 April 2003)²².

Загалом метафора подорожі реалізує темпоральну семантику швидкості та/або уповільнення руху, яка у контексті концепту ЄВРОПА тяжіє до негативної оцінності (пор. вище згадку про європейські ідеї, які *ледве добираються* до нас) – ми або намагаємося рухатися підозріло швидко (пор. оцінки офіційних заяв представників української влади у 2005 р. щодо можливості швидкого вступу України до ЄС як «кавалерійських наскоків»), або катастрофічно спізнюємося чи вже спізнилися на *європейський потяг*. При цьому в українському політичному дискурсі зовсім не представлена концептуалізація руху до ЄС як до мети у спортивних або технічних термінах, коли швидкість постає не як невмотивована метушня, а як показник ефективності руху.

Розгляд концептуальних метафор засвідчує переважання в українському політичному дискурсі ролі метафори персоніфікації та – особливо – міжперсональних стосунків при відносно незначній ролі метафор, що пов'язані з концептуалізацією європейської інтеграції як руху до мети.

---

²² Говорячи про ототожнення ЄС з потягом (або кораблем) не слід забувати також про вплив виразів *корабель історії*, *потяг історії* (рос. *паровоз истории*, англ. – *train of history*), у яких реалізується ідея прогресу.

4. ЄВРОПА В СЕМАНТИЧНОМУ ПОЛІ БАЖАННЯ

Аналіз українського політичного дискурсу на теми Європи та інтеграції до ЄС дозволив сформулювати певні закономірності, пов'язані з не вповні усвідомлюваними і водночас широко розповсюдженими уявленнями про цей процес. Виявляється, що хоча Європа представлена в аналізованих текстах як мета, однак засоби її досягнення постають не стільки у вигляді послідовного руху і постійного та контрольованого додання перешкод, але радше як раптовий стрибок, завдяки якому можна *опинитися в Європі*. При цьому головним для цього вважається наявність гарячого та щирого бажання *потрапити до Європи*. Це змушує докладніше зупинитися на аналізі предикатів бажання (*хотіти, прагнути*) та специфічних позначень подолання простору як *потрапити* та *опинитися*. З семантикою бажання добре узгоджується концептуалізація Європи (*закордону*) як зачарованого простору і водночас його насичений оцінний потенціал. Адже бажання, пов'язане, з одного боку, з модусами ірреального (пор. *хотілось би*), і відтак тяжіє до казковості, а з другого – зі сферою деонтичної модальності, тобто сферою еталонів, норм та правил того, як «має бути». Цей зв'язок бажаного з нормою реалізований у представленні Європи як позитивного еталонного зразка або царини «європейських стандартів» та ідеалізованого місця перебування *справжніх європейців*. У деяких випадках, однак, зв'язок концепту ЄВРОПА з нормами набуває більш складного вигляду. Європа як об'єкт прагнення виявляється несумісною з моральними нормами суб'єкта прагнення (українців) – тоді «чужий простір» постає як простір втечі та зради.

4.1. Простір бажання (Україна прагне до Європи, а вона нас не хоче)

Європа постає у сучасному політичному дискурсі у вигляді об'єкта прагнення, як сфера бажаного, а не дійсного (докладніше див. [Яворська 2009]). Відтак в українському політичному дискурсі образ Європи створюється у зв'язку з семантикою предикатів бажання – *хотіти, бажати, прагнути* тощо.

Дослідження семантики предикатів бажання становить складну проблему. На думку А. Вежбицької, центральне для концепту бажання значення 'хотіти' належить до складу базової семантичної метамови, це значення є універсальним, воно представлено в усіх мовах світу і не розкладається на складники. Бажання, за А. Вежбицькою, належить до так званих «семантичних примітивів», що складають ментальний лексикон або мову думки [Wierzbicka 1996].

Існування серед предикатів бажання синонімічних одиниць як *бажати, прагнути, хотіти* характерно для багатьох мов. Важливою для опису предикатів бажання є різниця між ідеєю потреби, відсутності, браку чогось та ідеєю «безпредметності» бажання [Апресян 1995: 466–476]. Семантичні розходження між 'бажанням' і 'хотінням' полягають у тому, що перше є невідконтрольним та не орієнтованим безпосередньо на здійсненність і вольові зусилля суб'єкта, а друге спрямоване на здійснений об'єкт, пов'язане з волею й готовністю суб'єкта докладати зусиль для досягнення мети, з навмисністю й підконтрольністю [Жук 1994].

Якщо ж зосередити увагу на бажанні не як на складовій цілеспрямованої діяльності¹, то доходимо висновку, що бажання пов'язано із специфічним ментальним та фізичним станом суб'єкта, що полягає в усвідомленому відчутті браку чогось (як правило, важливого та значущого) і готовності до дій, спрямованих на те, щоб отримати, набути те, чого бракує, шляхом заволодіння об'єктом бажання. Загалом, прототипом бажання можна, очевидно, вважати бажання, спрямоване на задоволення фізіологічних потреб як голод, спрага, сексуальний потяг.

¹ Аналіз предикатів бажання з такого погляду здійснений у праці [Труб 2007].

Коли ми говоримо про усвідомленість названого відчуття, то маємо на увазі усвідомленість того, що нам чогось бракує. Натомість розуміння того, чого саме не вистачає, може бути наявним чи відсутнім. Таким чином семантика бажання має фокус на відчутті браку, а не на об'єкті нестачі. Суб'єктивність бажання є його провідною, «висвітленою» ознакою, тим часом як об'єкт бажання перебуває в тіні.

Задовольнити бажання – це припинити бажати. У цьому розумінні бажання пов'язане з неможливістю – тимчасовою, у вигляді перешкод, які можна подолати, або константною – екзистенційною чи метафізичною, пор. *прагнення безсмертя*.

У представленні Європи в українських медіа семантика бажання реалізується за допомогою різноманітних засобів. Важливе місце серед них займають предикати бажання для опису ментального стану як України, так і ЄС (у межах метафори персоніфікації). Якщо залишатися у межах запропонованого дослідниками розрізнення між 'бажанням' і 'хотінням' у рамках загального концепту бажання, то в українській мові для першого різновиду бажання, сфокусованого на мотиві та меті, є дієслова *бажати* та *прагнути* «сильно бажати» (для бажання високої інтенсивності, це слово етимологічно пов'язано із *спрагою*), натомість дієслово *хотіти* містить у собі не тільки мотив, але й передбачає способи досягнення мети. Центральне місце серед предикатів бажання в розглядуваних текстах належить *прагнути* та похідному від нього іменнику *прагнення*.

Українські медіа регулярно озвучують твердження про *прагнення* України потрапити до Європи. Слід зазначити, що семантика *прагнення* як інтенсивного переживання стану нестачі і страждання від цього (зі *спрагою* як його фізичним прообразом) є досить далекою від свого російського відповідника *стремление*, так само як від англійського *aspirations* (пов'язаного з ідеєю дихання) із мови офіційних документів ЄС, що запевняють у визнанні «європейських аспірацій» України – англійське слово у множині позначає не прагнення як відчуття нестачі, а очікування, пор. вираз *the aspirations of developing countries* – «надії країн, що розвиваються». Це слово використовується і як термін соціальної психології (пор. назву книжки *«Aspirations and*

Attainment in a Low-Income Neighborhood) – «Очікування та рівень кваліфікації у передмістях з низьким рівнем доходу»).

Натомість поведінка Європи щодо України описується у полі 'бажання' іншим чином. Вона представлена у регулярно повторюваних текстах про те, що в Європі Україну *не хочуть* (Європа нас не хоче). Пор.: *Але тут доречно з легкою ноткою оптимізму в голосі додати, що ЄС нас не хоче, бо наразі не може запропонувати нічого, окрім власних проблем; Влада нам відповідає – ви знаєте, от Європа нас не хоче; Вони прагнуть намертво прив'язати нас до Росії, а потім галасують, нібито нас не хоче Європа.*

З цього, на перший погляд, випливає, що Європа не тільки знає мету (не допустити Україну до «свого дому»), але й знає як це робити. Однак насправді семантика *не хотіти* не є симетричною до *хотіти*: *не хотіти* позначає не брак бажання, а активне несприйняття [Зализняк 2006].

Отже, коли кажуть «не хочу», це не означає відсутності бажання у сенсі байдужості. Вживання позначення *не хотіти* має функцію відмови (від певних пропозицій, дій тощо). Коли йдеться про те, що хтось чогось не хоче, то завжди мається на увазі реакція (тобто дія у відповідь). Якщо людина *не хоче риби*, це означає, що вона відмовляється від можливості її з'їсти (про різницю у семантиці висловів *хотіти рибу* – *хотіти їсти рибу* див. [Труб 2007]). Натомість коли хтось говорить про те, що *хоче риби* – це не обов'язково відповідь на пропозицію її скуштувати. Так само коли людина *не хоче*, наприклад, їхати до Парижа, це означає, що вона відмовляється від конкретної, реально наявної можливості, натомість коли хтось говорить про те, що *хоче* до Парижа – це не обов'язково відповідь на запрошення сісти в літак (цю семантичну властивість *хотіти* обіграно в анекдоті часів «залізної завіси»: – Знову хочу до Парижа! – Ти вже там був? – Ні. Але знову хочу).

Таким чином *не хотіти*, на відміну від *хотіти*, завжди мотивоване попереднім станом справ і жорстко пов'язано з контекстом. На відміну від звичайних вживань з назвами неживих об'єктів (*не хочу морозива*) та з незаповненою позицією другого предиката на позначення дії (у випадках заповнення цієї позиції маємо вислови (*не*)*хотіти бачити/чути/слухати/любити/запросити когось*), конструкція *не хотіти* з живим об'єктом (*не хотіти кого*) поза

вузько еротичними контекстами (де унаочнюється зв'язок бажання з володінням, який простежується також у випадках, коли бажання спрямовано на їжу або питво) має в українській мові виразний розмовний характер і в сучасних писемних текстах трапляється майже виключно на позначення ставлення Європи до намагань України отримати перспективу членства в ЄС. Отже *Європа нас не хоче* фіксує відмову, до того ж відмову, що має різкий та образливий характер. Ще один момент, який варто відзначити – конотації непотрібності й самотності того, кого «не хочуть», пов'язані, очевидно, з тим, що відмова у таких випадках спрямована на живий об'єкт, а ситуація подається з його точки зору.

4.2. Як потрапити до Європи або в ній опинитися

Досягнення Європи як мети в українських політичних текстах реалізується за допомогою метафори подорожі (див. вище, 3.2.2). Проте ідея руху до Європи має й інші виміри – зокрема це рух, який не містить ідеї пройденого шляху, але сфокусований на (раптовому) досягненні мети. Саме за допомогою такого руху створюються обриси Європи як об'єкта прагнення та бажання.

Для опису Європи як простору прагнення нам доведеться знов звернутися до позначень *за кордоном* та *закордон*, що фігурують у значній кількості розглянутих текстів поряд з назвою Європа. Прислівники *за кордоном/за кордон* вживаються з широким колом предикатів з просторовою семантикою (дієслова руху та локативні *виїхати, поїхати, бути, побувати, перебувати* тощо). Для цілей нашого дослідження ми обмежимося аналізом лише двох складних з семантичної точки зору предикатів – *потрапити* та *опинитися*. Утворені на їхній основі сталі сполучення *потрапити за кордон (до Європи)* та *опинитися за кордоном (у Європі)* є одними з найчастотніших в нашому корпусі, і, як показує подальший аналіз, викривають багато культурно-специфічних смислів, пов'язаних з уявленнями про Європу як особливий *закордонний* світ.

Потрапити як спосіб пересування у просторі, зокрема, передбачає водночас наявність бажання, сфокусованого на мотиві та меті, та відсутність знань (а інколи й навичок) про засоби відповідного пересування в просторі. Пор.: *Ще на початку цього року нас обурило проект Е. Блера, за яким кордон ЄС мав бути жорстко зачиненим, а в окремих порубіжних країнах мали бути облаштовані величезні фільтраційні табори для нелегалів, що прагнуть потрапити до Європи.*

Очевидно, семантика дієслова *потрапити* містить у собі вказівку на роль випадку у досягненні мети та відповідно не цілковиту контрольованість руху до мети. Так звані нелегали (мігранти), певно, мають бажання *потрапити* в Європу, але для того, щоб це відбулося, самого бажання явно не достатньо, потрібно щось ще, але не воля та конкретні засоби (як у випадку «хотіння»), а щось майже протилежне – наприклад, талан, вдалий випадок, – що не залежить від суб'єкта потрапляння. Пор.: *За деякими оцінками, мільйони потенційних мігрантів тільки й чекають слушного моменту, щоб потрапити в Європу. Якщо умови життя в Африці продовжуватимуть погіршуватися, втримати їх від цього бажання буде нелегко.*

Отже, суб'єкт предиката *потрапити* не збігається з агенсом, що спричиняє дію, який є зовнішньою по відношенню до суб'єкта силою. У тоталітарній мові радянської доби певна вища адміністративна воля часто виступала в позиції такої сили. Це знайшло вираження в спеціальних мовних засобах, які й досі вживаються у сучасному українському медіа-дискурсі, хоча й не так часто. Прикладом є два сталі звороти: *потрапити за кордон у складі чогось* – тобто не самому, а як частині якогось цілого; та *потрапити за кордон по лінії чогось* (як правило, міністерства, відомства, партії тощо) – тобто знову ж таки не самостійно, а від імені або за допомогою владного інституту. Пор.: *Хто зна, чи так би успішно склалася футбольна кар'єра Шевченка, якби саме тоді в його житті не з'явився перший тренер Олександр Шичков. [...] З ним вперше у свої 12 років Андрій Шевченко потрапив за кордон у складі дитячої команди.*

Ось ще одна показова ілюстрація: *Потрапити за «бугор» можна і по лінії свого парламентського комітету. Однак таке щастя*

«усміхається» здебільшого тим народним обранцям, які завбачливо стали членами престижних комітетів (можливість регулярно бувати на чужині, зокрема, мають представники комітету із закордонних справ, також часто їздять за кордон члени комітету з оборони і національної безпеки).

Потрапити за кордон по обміну – ще один схожий за значенням вираз: *Студентам, які бажують потрапити за кордон по обміну, слід добре володіти іноземною мовою.*

Часто-густо *потрапити* можна в не дуже приємні ситуації – *халеу, пастку*. Саме останні приклади дозволяють виявити непомітний на перший погляд відтінок смислу, який відрізняє *потрапити* від його синоніма *опинитися*, що вживається у схожих контекстах і також підкреслює мимовільність руху. *Халепа* або *пастка* є такими неприємностями, в які потрапляють на якийсь обмежений час. Натомість *опинитися* передбачає більш-менш тривале перебування у тому чи іншому місці або стані. Тому словосполучення *опинитися в халепі* є набагато менш вживаним, ніж сталий вираз *потрапити в халеу*, а **опинитися в пастці* (на відміну від *потрапити в пастку*) навряд чи взагалі можливо. *Потрапити за ґрати* та *звільнитися* можна й протягом одного дня, а ось якщо людина *опинилася за ґратами*, то це вже на якийсь тривалий термін. Отже в семантиці *потрапити* є значення обмеженості в часі, яке стосується наслідків дії, у нашому випадку – обмеженого часу перебування у «місці призначення». Що ж до *опинитися*, то цей предикат нерідко вживається для опису ситуацій, що мають тривалі наслідки. *Опинитися за кордоном* теж можна, але як показує наступний приклад, у подібному випадку йтиметься про переїзд надовго або назавжди: *Хто такі емігранти? За яких причин вони можуть опинитися за кордоном? В які країни світу переважно емігрують наші співвітчизники?* (з плану уроку).

У предикатах *опинитися* та *потрапити* неконтрольованість (уявлення про часткову випадковість результату) є складником значення або концепту ситуації [Зализняк 2006: 522], спричиненої зовнішньою по відношенню до суб'єкта силою. При цьому *опинитися* передбачає ще менший ступінь контрольованості ситуації, ніж *потрапити*, адже опинитися десь можна цілком

раптово, без жодних власних зусиль. Пор.: *До речі, після розпаду Радянського Союзу в Російській Федерації виникли подібні проблеми стосовно росіян та так званого російськомовного населення, яке опинилось у нових незалежних державах.*

Зрозуміло, що це населення нікуди навіть не рухалося і *опинилося* там, де воно зараз є, внаслідок цілковито зовнішніх, незалежних від нього обставин – виникнення нових державних кордонів. Останній випадок недвозначно ілюструє також провідну ознаку семантики обох дієслів – це раптовість у досягненні мети. Рух, описуваний цими дієсловами, начебто не потребує не тільки зусиль, але й часу на його здійснення – можна заснути ввечері в одній країні а, прокинувшись, опинитися в іншій.

Отже, як впливає з нашого аналізу, стійкі сполуки *потрапити за кордон* та *опинитися за кордоном* зображують як типову таку ситуацію, коли перебування людини *за кордоном* пов'язане з причинами, що не залежать від її волі. Особливо характерним моментом є увага, яка приділяється часовим рамкам перебування за кордоном. Обидва дієслова містять темпоральну складову, пов'язану не з часом руху, але з часом перебування у просторі мети. Відтак у світі, який зображують проаналізовані предикати, існує лише дві ситуації: (1) термін перебування *за кордоном* є достатньо незначним і відтак наче таким, що не порушує соціальну норму, яка полягає в тому, що «жити треба в себе вдома» (предикат *потрапити за кордон*); (2) термін перебування є необмеженим (предикат *опинитися за кордоном*).

Суттєвий темпоральний момент, пов'язаний з розглядуваними предикатами, полягає ще й у тому, що обидва вони обмежені з погляду кратності. Про це, зокрема, свідчить неможливість таких вживань як: **Він часто потрапляв до Європи (за кордон),* або **Вони опинялися за кордоном кілька разів.* Це спостереження знову повертає нас до теми винятковості ситуації, коли люди *потрапили/опинилися за кордоном.*

Ще один компонент смислу предикату *опинитися* – це відсутність позитивної оцінки зони мети, у більшості прикладів вона є негативною. Пор.: *опинитися під тиском суспільних стереотипів; опинитися на вулиці; опинитися за колючим дротом; опинитися за межею бідності.* Неконтрольованість події,

описуваної предикатом *опинитися*, виступає на рівні прагматики, у функції (само)виправдання – порушення соціальної норми (перебування за кордоном) подається як наслідок дії фатальних сил у вигляді війн, змін державних кордонів тощо.

Наведені моделі на основі прислівників *за кордоном/за кордон* легко проектується на номінації, безпосередньо пов'язані з Європою та ЄС. У деяких випадках Європа (закордон) як простір замінюється європейськими інституціями, до яких також можна потрапити. Пор.: *Прийняття євроцінностей (а фактично західноєвропейських цінностей) необхідно не для того, щоб потрапити в західноєвропейські організаційні структури, а для того щоб зробити нашу економіку більш продуктивною, технологію державного управління – більш ефективною, людську особистість – більш захищеною від різного роду загроз і т. ін.*

Цікаво що обидва предикати – *потрапити* та *опинитися* – попри протиставленість за ознакою «короткий»/«не обмежений у часі», ніби доповнюють один одне, одночасно виключаючи третю логічно можливу опцію – коли перебування за кордоном було б не коротким і не довгим, а «звичайним», тобто таким, що займає стільки часу, скільки потрібно людині. Отже описані предикати зображують подорож *за кордон* як нелегку або надзвичайну, пов'язану з ризиком справу, ситуацію такої собі Сцілли та Харібди, між якими людина або може проскочити швидко та врятуватися, або ж вона гине назавжди. Важливо також, що перебування за кордоном (в Європі) не є звичайною подією – як от поїздка у сусіднє місто/село – і вимагає якогось, бодай формального або непрямого, виправдання з моральної точки зору.

Зрештою, *закордон* постає як простір, пов'язаний з різними обмеженнями та можливими небезпеками, тобто *чужий* простір. Іншими прикладами *чужого* простору є *казковий* та *потойбічний* світи або ж *місто* з погляду селянина. Тож не випадково, що саме у цих контекстах так само вільно вживаються предикати *потрапити* та *опинитися*. Порівняйте, напр., такі слововживання: *опинитися у казці, потрапити в рай/пекло, опинитися в місті*.

Якщо спробувати змодельовати концептуальну схему, що стоїть за сталим сполученням *потрапити за кордон*, то у фокусі опи-

няються раптовість та мимовільність у досягненні мети бажання. Тут проглядає розрахунок на випадок, збіг обставин, а не на зусилля та конкретні засоби, спрямовані на досягнення мети. Вступ до ЄС, сконструйований на основі проєкції цієї концептуальної схеми, постає як доволі сумнівна, навіть авантюрна (розрахована на випадковість) політична мета. Цікаво також було б придивитися до тих речей, які протиставляються вступу до ЄС і подаються як зрозумілі й прийнятні через те, що значною мірою повторюють ціннісно навантажені концепти радянського дискурсу.

4.3. «Чужий простір» – зміна оцінки та семантичні модифікації

Отже, як бачимо, когнітивний фрейм *чужого простору* доволі жорстко детермінує уявлення про Європу. У цьому зв'язку логічно було б поставити запитання щодо зв'язку між зміною оцінки та семантичними модифікаціями. Фрейм дозволяє висловити як позитивне, так і негативне ставлення мовця до предмета бажання – Європи, в деяких випадках зміна оцінки спричиняє модифікації концептуальної схеми, коли оцінка (позитивна, негативна, нейтральна) корелює з певними типовими членами ряду *чужих просторів*. *Погана Європа* подекуди зображується як пекло або інфернальний простір, де панує нечиста сила; *хороша Європа* – як рай; більш *нейтральна Європа* – нагадує місто з погляду селянина, в якому мабуть і непогано жити, але воно від нас далеко і краще натомість розібратися зі своїми реальними проблемами. Таким чином навіть при зміні знаку оцінки (мінус/плюс) змістовні (категоріальні) риси уявного об'єкта *Європа*, які конституюють його як *чужий світ* (у томі числі *непевність*, зв'язок зі *зміною*), залишаються. Пор.: *Чекайте, щоб ми тут не говорили, люди їхати-муть в Європу, Європа вабить, вона є Європою, це – острівець на земній кулі, де, можливо, дійсно є достаток, можливо, хтось шукає там кращу долю* (позитивна оцінка – Європа як (земний) рай); *А наші програмісти нехай попрацюють в Європі. Вже через короткий час вони прозріють, з їх очей спаде рекламна поволока,*

і вони усвідомлять, що працюють не там і не для того (негативна оцінка – Європа як пекло).

Останній фрагмент зображує Європу як місце, де нібито панує якась диявольська сила, що вводить людину в оману (тема поволоки на очах) і примушує її робити щось погане або не те, що треба².

І нарешті зовні нейтральна, але по суті насторожена оцінка – Європа у цьому випадку нагадує місто з погляду селянина: *Я, звичайно, вітаю прагнення потрапити в Європу. Але все мусить бути виважено. Потрібно пам'ятати про тих, хто працює на селі, щоб вони завтра не опинилися при розбитому кориті. Ми за останні 6 років тільки маточників посадили 45 гектарів.*

4.3.1. **Закордон як простір втечі та зради (моральні імплікації)**

Тема виїзду *за кордон*, еміграції в українському медіа-дискурсі й досі переобтяжена ідеологічними смислами. З подальших прикладів легко зрозуміти, що в них йдеться знову ж таки про подорожі або переїзд не в будь-яку країну світу за межами України, а саме на Захід, тобто в Європу та США.

В офіційному дискурсі бажання поїхати за кордон часто подається з використанням лексико-граматичних засобів, зокрема дієслівних форм, які відображають обмеженість сфери, тривалості та інтенсивності дії. Такі засоби на прагматичному рівні найчастіше використовуються як форма непрямого (прихованого) вибачення³. Пор.: *Є бажання попрацювати за кордоном, почекаати, може тут налагодиться.*

---

² Пор. явно фольклорну в своїй основі історію про те, як «морочит нечистая сила человека» в «Зачарованому місці» М.В. Гоголя.

³ Йдеться зокрема про дієслова з префіксом по-: *пожити, побувати, попрацювати, посидіти*. Використання останніх як форми непрямого вибачення стають помітні, якщо зіставити такі приклади: (1) *можна я тут трохи посиджу*; (2) *можна тут сісти*. Очевидно, що приклад (1) сприймається як ввічливіший саме через підкреслення або обіцянку того, що *сидіння* буде обмеженим у часі. Приміщення загалом є однією з характерних ознак ввічливості.

Приховане вибачення тут, очевидно, мотивується гаданим порушенням культурної норми, яка полягає в тому, що «кожна людина має жити у своїй країні». Натомість в неофіційному дискурсі (ситуація спілкування між близькими друзями, рівними за соціальним статусом) від'їзд за кордон, в тому числі назавжди, не розглядається як такий, що заслуговує на моральний осуд. Наша вибірка дозволяє дійти висновку, що така характерна для тоталітарної доби ситуація двох дискурсів – офіційного та неофіційного, які позначаються почасти протилежними ідеологічними смислами, продовжує попри все відтворюватися в незалежній пострадянській Україні. Наведений вище приклад також ілюструє допустимість в офіційному дискурсі теми *закордону* як тимчасового притулку, де можна на певний час сховатися від всіляких негараздів. Це однак не означає, що там добре влаштуватися назавжди, бо взагалі-то від'їзд з батьківщини вважається недоброю подією. Пор.: *Еміграція дітей – наслідок поразки дорослих* (заголовок статті про всиновлення дітей іноземними родинami).

Навіть у тих випадках, коли на поверхневому рівні стверджуються нібито позитивні аспекти перебування за кордоном, при уважнішому розгляді в них також виявляється прихований негативний зміст: *[Я]кщо доля дітей за кордоном складається щасливо – звичайно, за них треба тільки радіти*.

Зворот *треба тільки радіти* у прямому прочитанні наче *радить* адресату *радіти*, тобто свідомо робити те, що насправді має відбуватися спонтанно – *мати позитивну емоцію*. Зрозуміло, що ця порада риторична і не розрахована на буквально сприйняття. Насправді цей зворот містить два непрямі смислові компоненти: (1) вказівку на сумнів щодо істинності твердження про щасливу долю дітей за кордоном; (2) твердження про те, що радість за успіх співвітчизника за кордоном не дуже доречно, тобто нема чого радіти, що комусь краще за кордоном, а не вдома.

Розширення контексту останнього прикладу відкриває цілу систему стереотипних уявлень про себе та відносини з закордоном. Пор. наступний фрагмент з 6 речень:

Зазвичай ми радіємо звістці про те, що українські сироти знайшли нових батьків (1). *Але, якщо ці батьки –*

іноземці, то досить часто лунають голоси, мовляв, «вивозять» дітей з України (2). І можна скільки завгодно говорити про юридичні, демографічні, етичні аспекти (3). Проте, без сумніву, кожний такий випадок є приводом для жорсткої самооцінки влади, а можливо і нації, з приводу власної спроможності забезпечити гідне майбутнє маленьких українців в Україні (4). Тим більше, якщо доля дітей за кордоном складається щасливо – звичайно, за них треба тільки радіти (5). А за державу? (6).

В уривку представлено дві перспективи, які умовно можна назвати внутрішньою та зовнішньою. Перша, представлена в уже розглянутому вище прикладі (3), подає подію (*виїзд за кордон*) з точки зору учасників (*дітей*). Вона використовується на фоні ширшої перспективи, що визначає прагматику всього уривку, представленої в двох варіантах – з погляду *ми* (узагальненого спостерігача, який поєднує автора і адресата повідомлення) та з погляду, так би мовити, «великих сутностей» – *держави, нації, влади*. Перспективи «з погляду *ми*» та «з погляду *держави*» повністю гармонізовані і репрезентують по суті одну і ту ж саму ідеологічну позицію. Перша підтримує другу, створюючи разом з нею ілюзію повноти аргументації. За єдиним винятком – позиція «вивезених» дітей не береться до уваги.

Не занурюючись глибше в аналіз ідеологічних нашарувань, пов'язаних з ключовим для розглядуваного уривка концептом *держави*, що виходить далеко за рамки цього дослідження⁴, відмітимо лише смисли, які характеризують ставлення до виїзду *за кордон*:

1) З погляду відносин між *державою* та *закордонном*, діти – це ресурс, який бажано не віддавати, а тримати в себе; людська

---

⁴ Тут варто хоча б відмітити патерналістський образ влади, яка несе відповідальність за своїх дітей-громадян, власне *держави*, інтереси якої є вищими за долю її громадян. Але з введенням концепту «нація» ці традиційні для тоталітарного дискурсу радянської доби ідеологеми набувають трохи іншого звучання. Проблематика взаємодії у сучасному українському політичному дискурсі концептів комуністичної ідеології як субстрату, з одного боку, та українського націоналізму разом з поверхнево засвоєними ідеями лібералізму – з другого, мала б стати темою окремого дослідження.

цінність (яка перетворюється у цьому контексті на вартість) має значення тільки доки людина перебуває там, де вона має бути (*в державі*); з перетином кордону людська цінність втрачає значення. Отже важливіше, де саме діти перебувають або кому вони належать – чужій країні чи своїй *державі*, а не те, як вони почувуються, як їм ведеться (пор. речення (1) і (2));

2) ось такий є порядок речей, так воно є *насправді*, і цього не змінить раціональний аналіз – формальні книжкові знання (речення (3));

3) погано бути щасливим, коли від цього страждає твоя держава (речення (5), (6)) – це фактично підводить до розуміння *виїзду за кордон як зради*⁵.

Речення (4), яке містить в принципі справедливу критику соціальної політики влади, водночас оцінює вади цієї політики певним чином – не з погляду інтересів окремої людини (дитини), а з погляду інтересів держави, яка не зацікавлена у втраті людського ресурсу.

Деякі дії, які сприймаються як звичайні і повсякденні, коли вони мають місце «вдома», можуть вважатися неприпустимими (навіть злочинними) тільки завдяки тому, що вони відбуваються за кордоном. Одним з прикладів є відкриття банківських рахунків за межами України. Напр.: *З усього видно, що Павло Іванович на період виборчої кампанії має стати уособленням «темних сил» і батьком української мафії, з якою нещадно воює Леонід Данилович. Знову-таки, лідер «Громади» може послужити чудовим фоном, що відтіняє кристалеву чесність самого Л. Кучми, котрий «готовий перехреститися і сказати, що в мене й думок таких ніколи не було – мати валютні рахунки за кордоном».*

Пор. ще два приклади з тієї ж «історії»: *Як стверджує Генпрокуратура, Павло Іванович почав свою бурхливу діяльність*

---

⁵ Пара: *держава* в реченні (6), пов'язана через контрастивний сполучник «а» з *ними (дітьми)* в реченні (5) – відтворює характерну для тоталітарного дискурсу модель відносин між приватним та публічним світами, де перший жорстко підпорядкований ідеологічно детермінованим уявленням про другий. Робити щось для себе – це егоїзм, робити щось для держави, колективу – це добре. На цьому фоні зрозуміло, що погано, коли людина їде за кордон сама, поїздка, яка б не викликала сумнівів, це та, коли людину за кордон посилає *держава*.

з «розкрадання валютних коштів в особливо великих розмірах, і відкриття валютних рахунків за кордоном з метою приховання украдених в Україні коштів»; І ось в момент розквіту, коли бюджетні кошти йшли за кордон уже сумами з сімома нулями, Президент призначає Лазаренка першим віце-прем'єром.

Стосовно останніх прикладів постає питання про межу між власне раціональною оцінкою реальності і впливом дискурсивних практик на її сприйняття. Не заперечуючи значення реальних економічних та юридичних ризиків, пов'язаних з відтоком грошей, не можна, проте, не звернути уваги на те, що саме перетин грошима кордону подається як найбільш разюча ознака злочинності описаних фактів порівняно з іншими обставинами справи. Посилений наголос саме на *закордонних рахунках* дозволяє припустити, що, якби гроші розкрадалися й приховувалися всередині країни, то це чи то вважалося б меншим злочином, чи цей вчинок важче піддавався би визначенню як злочин. *Закордон*, таким чином, слугує тут основним *риторичним* (на відміну від юридичних) засобом доведення факту злочинності та аморальності описуваного вчинку.

4.3.2. «Чужий простір» та втрата ідентичності Європою (Європа зраджує собі)

Тема втрати своєї ідентичності внаслідок від'їзду за кордон (в Європу) має дзеркальний відповідник у поширеній темі втрати ідентичності самою Європою внаслідок напливу неєвропейських мігрантів. Така деталізація теми ідентичності в дискурсі про Європу зайвий раз підкреслює обґрунтованість висновку про те, що європейський дискурс в Україні – це перш за все дискурс ідентичності.

Серед розмаїття чужих культур лише одна представлена як така, що несе загрозу європейській ідентичності – це ісламська. Дискурс про Європу, яка «реально ісламізується», де «Іслам вже існує цілком на рівні з християнством» і «це цілком реальна загроза усьому, що ми досі вважали європейським» не являє собою нейтральний виклад фактів і мотивується насамперед бажанням по-

ставити питання про Україну, яке не обов'язково формулюється експліцитно. Європа завжди перебуває в точці емпатії цього дискурсу. Українські тексти про мігрантів практично ніколи не подають ситуацію з точки зору цих мігрантів, які постають як деперсоніфікована негативна сила на фоні Європи, що виступає постраждалою стороною і змушена стримувати «натиск на кілька порядків чисельно більших мусульманських орд». У презумпції цих текстів зчитується образ *України, яка співчуває Європі, України, яка може залишитися без Європи* (такої важливої для неї), або *України як єдиної по-справжньому європейської країни* в оточенні неєвропейських варварів. Пор.: *Тому, коли при перетині шенгенського кордону до вас вітатимуться: «Салам алейкум. Ласкаво просимо до Об'єднаного Халіфату Європи» – не дивуйтеся.*

Співчуття Європі, що втрачає обличчя, зовсім не обов'язково є правдивим і має радше риторичний характер. Так, останній приклад містить цілком очевидну приховану інвективу, адресовану старій Європі, яка захистилася від східного сусіди візовими бар'єрами, а сама втрачає власне те, що в презумпції розуміється як суть того, що варто захищати – «європейськість», тобто власне «я», що формулюється в термінах культурно-історичної спадщини⁶ та зради цій спадщині.

4.3.3. Європа як еталон

Семантика Європи як простору бажання має поряд з заснованим на просторових концептуальних схемах значенням МЕТИ також і значення ідеального еталонного мірила – стандарту критерію оцінки. Це ті контексти, де світ *за кордоном* та *Європа* мають характеристики, що суттєво контрастують з описаним вище образом чужого світу.

Концептуальна схема ЕТАЛОНУ містить у собі три складники. Це (1) Європа як місце матеріального добробуту; (2) Європа як місце, де все, як *має бути*, що виступає як зразок для наслідування;

---

⁶ Зрозуміло, що в цих тестах християнство і іслам постають не як релігійні системи, а як культурно-історичні ідентичності.

(3) Європа як критерій успіху. На перший погляд теза (2) здається логічним наслідком тези (1), але контрастне зіставлення з даними з інших культур дозволяє зробити висновок, що ширший культурний контекст відіграє, певно, не меншу роль, аніж подібна поверхнева логіка, у формуванні та підтримці кожного з подібних стереотипних уявлень. Так, попри той факт, що близькосхідна мусульманська культура поділяє уявлення, близькі до тези (1) стосовно світу Заходу (Європи та США), замість тези (2) поширеним є протилежний стереотип, який розглядає Захід як негативний зразок, еталон того, як «не має бути», і як мусульманам «робити не треба». Теза (3) в арабському публічному дискурсі, мабуть, і трапляється, але однозначно не займає в ньому такого вагомого місця як в пострадянських культурних контекстах. Щоправда, існують поодинокі приклади розповідей про успішні кар'єри арабських учених та лікарів на Заході. Але частіше в подібних історіях домінує вже знайомий нам фрейм, в якому Захід фігурує як крадій *наших* [у цьому випадку – арабських] *цінних* ресурсів.

Отже у багатьох прикладах в нашому корпусі уявлення про світ *за кордоном* виступають як аргумент на підтримку того чи іншого твердження щодо прийнятих практик чи порядку речей, які в такому випадку подаються як прийняті за кордоном. Можна сказати, що такі висловлювання про закордон перетворилися на своєрідний сталий риторичний прийом. Пор.: *За кордоном архітектор, котрий обіймає якусь адміністративну посаду, не має права займатися при цьому комерційною діяльністю; «Хто був за кордоном – бачив, що поліцейські колективи, духові оркестри у вільний від роботи час, у вихідні дні грають для людей. Ми братимемо приклад», – повідомив В. Євдокимов.*

З погляду комунікативної структури такі повідомлення мають виражену контрастивну рамку з фокусом протиставлення на *за кордоном*. Другий член контрастної пари – *в нас* чи *в Україні* – є передбачуваним і тому може бути представлений навіть нульовим знаком (як у попередньому фрагменті). Пор. також складніший випадок, де назва політичної доктрини «європейського вибору» відсилає до образу Європи як еталону. Напр., рос. *Уважаемый Виктор Андреевич! Вы провозгласили европейский*

выбор Украины, приверженность европейским ценностям. Мы убеждены, что присутствие сотрудников Генеральной прокуратуры за театральными кулисами – это не европейский выбор.

Спільним для вищенаведених прикладів є наявність моральної складової, яка реалізується у вигляді осуду або критики за відхилення від прийнятої в Європі практики. Ці риторичні засоби виступають як своєрідний різновид морального контролю.

Інша реалізація загальної схеми ЄВРОПА ЯК ЕТАЛОН міститься у фрагментах, де замість Європи йдеться про *європейський досвід*. Пор.: *Натомість європейський досвід показує наскільки ефективним може бути як місцеве, так і регіональне самоврядування у вирішенні проблем територіальних громад. Децентралізація владних повноважень і автономізація регіонів у прийнятті рішень створює додаткові можливості, від яких може виграти вся держава в цілому.*

Окремої уваги з погляду реалізації схеми ЄВРОПА ЯК ЕТАЛОН потребують такі позначення як *європейські цінності* та *європейські стандарти*. Обсяг референції українських *європейських цінностей* дещо відрізняється від того, що мають на увазі, коли говорять про *European values*. Поки що в українських політичних текстах ці вислови не відсилають до конкретного набору демократичних прав і свобод, а використовуються у вигляді своєрідного індекса, позначки, що має продемонструвати належність автора тексту (у широкому розумінні) до числа тих, хто є прибічником європейської інтеграції України.

Складається враження, що *європейські стандарти* (також у формі *євростандартів*, що засвідчує високий рівень засвоєння) виступають таким собі місцевим українським замінником цінностей, посилання на які у власне європейському дискурсі є набагато поширенішими. Натомість в Україні набагато частіше посилаються саме на європейську стандарти.

Стандарти концептуалізуються як свого роду правила або нормативи: *Перш за все необхідно з'ясувати дійсне, а не вигадане становище в науці та освіті, переглянути чинні закони про науку та освіту, а також статuti численних державних академій на їх відповідність Конституції України й законодавству Європейського Союзу, запровадити в наукове та освітянське життя*

відповідні європейські стандарти та вимоги до результатів творчої діяльності. Саме заради цих цілей і створена Асоціація свідомих та кваліфікованих науковців.

Стандарти, порівняно з цінностями, видаються «придатнішими» для застосування. Зокрема стандарти вводяться цілеспрямовано (адміністративним або юридичним шляхом), натомість щодо цінностей таку процедуру застосувати було б важко. Пор.: Одним з ключових елементів євроінтеграції є формування в Україні європейського правового простору, що базується на європейських правових стандартах державної політики, прав людини, місцевого самоврядування, освіти, культури і т.д., а також практики реалізації цього законодавства.

Той факт, що стандарти в українських текстах використовуються як своєрідний аналог для цінностей (values) підтверджує досить часто вживання *стандартів* та *цінностей* в однорідних конструкціях, при цьому *стандарти* нібито покликані розкрити зміст поняття «цінності». Пор.: *Міністр закордонних справ Борис Тарасюк, звертаючись до присутніх, зауважив, що нашій державі мало лише декларувати європейські прагнення – нам треба ще й розділяти цінності та стандарти європейських країн.*

Близьким до образу Європи як еталону є уявлення про Європу/Захід як критерій успіху. Потрапити туди, бути оціненим там – усе це подається як свідчення справжнього успіху. Пор.: *– Наклад у дві з половиною тисячі примірників для такого роду видання – це мало чи багато? – Не багато і не мало. Це наукове видання, на основі котрого будуть робитися вже подальші передруки. Зібранням вже зацікавилися за кордоном і пропонують видати німецькою, англійською та російською мовами.*

Ще один приклад, в якому продаж українських товарів за кордоном подається як наслідок героїчних діянь: *Яке завдання покладається на героя? Консолідувати націю? Завоювати в світовому просторі місце для України як держави, що повинна заявити про себе? – Безперечно, народ такого і чекає. Щоб навів порядок в Україні, щоб українські вироби продавалися за кордоном, – така людина могла б стати провідником, героєм нового типу.*

Якщо уявлення про визнання за кордоном як остаточний критерій успіху є доволі старими і зустрічаються ще у радянський

період, то відносно новим є образ світу за кордоном як такого собі контролера, який наче чекає від України якихось позитивних перетворень. Пор.: *І особливо неприємне те, що влада починає мати дуже поганий вигляд і в очах світової громадськості. Люди за кордоном – політики, бізнесмени, журналісти – були готові повірити, що щось різко зміниться і підхід буде іншим. Насправді, залишається все таким самим. Тільки замість одних прізвищ зараз називають інші.*

Як бачимо, у цьому пункті розглядувана схема перетинається з описаною вище моделлю субординативних міжперсональних відносин (див. 3.1.2.).

4.3.3.1. Що таке Європа в Україні?

Український політичний дискурс пропонує нам також одну досить своєрідну версію представлення Європи. Маємо на увазі заклик побудувати Європу в Україні, озвучуваний представниками деяких політичних сил. Ми бачимо на цьому прикладі, що політичні програми та гасла, які репрезентують позицію тієї чи іншої політичної сили, у багатьох випадках становлять насправді не більш як актуалізацію прихованих концептуальних схем, що складають частину докси і беруться некритично як щось samozрозуміле. При цьому політичне спрямування прямої ролі не відіграє – політичні суперники демонструють однакове розуміння, або точніше нерозуміння ідеї об'єднаної Європи.

Характерним прикладом може слугувати основне політичне гасло Соціалістичної партії України (СПУ) під час парламентських виборів 2006 року, що експліцитно формулювалося як заклик «будувати Європу в Україні». Показово, що першим цю ідею озвучив ще президент Кучма, який у 2004 році проголосив, що «наша задача – самим будувати Європу у себе на Україні»⁷. Подібна теза про те, що треба не «іти в Європу», а «будувати Європу в Україні» озвучувалася і під час акції «Народної самооборони»

⁷ Президент Кучма: «Наша задача – самим будувати Європу у себе на Україні». 7.06.2004 <http://golosiyiv.com.ua/blitz.php?id=1582>

Ю. Луценка в 2007 році. Зрозуміло, що, якби перелічені вище політичні сили виходили з розуміння Європи як простору «спільних ідей та цінностей», то подібна теза втратила би будь-який сенс. Натомість вона прекрасно вкладається в образ Європи як певного ідеального стану добробуту.

Теза про можливість «побудувати Європу в себе» використовується як один з основних риторичних аргументів проти європейської та євроатлантичної інтеграції. Характерно, що прихильники наближення України до ЄС та НАТО, намагаючись спростувати цей аргумент, не виходять за межі тих самих глибинних схем «Європи як еталону матеріального добробуту» і Європи як «простору бажання». Пор.: *Чи можливо побудувати Європу в Україні поза межами ЄС і НАТО? Можливо в тому випадку, якщо ви маєте невибагливе до праці мільярдне населення, як у Китаї, дешеvu робочу силу, яка притягує мільярдні іноземні інвестиції; чи у випадку, коли ви ці гроші маєте від продажу колосальних енергетичних ресурсів, як, приміром, Росія. Україна не має ні того, ні іншого. Де взяти ресурси для побудови Європи в Україні? Приєднатись до Росії, можливо, але не факт, що Росія нам побудує Європу, коли вона не має наміру будувати її в себе, маючи при цьому мільярди «перегрітих» нафтодоларів.*

Зрозуміло, що ані Китай, ані Росія в сучасному її стані, аж ніяк не належать до «спільного простору ідей та цінностей», який обстоює ЄС. Тим важче собі уявити щось більш несумісне з цими цінностями, ніж невибагливість населення. Проте проблема з «розбудовою Європи в Україні», на думку подібних прихильників європейської інтеграції України, полягає не в цьому, а в браку суто матеріальних ресурсів. Китаю та Росії, як вони вважають, це завдання було б по силах, єдиною ж перепоною є відсутність у цих країн відповідного наміру або бажання.

4.3.4. *Тоді як в Європі...* (Опозиція Європа – Росія у просторі цінностей)

Як свідчать проаналізовані тексти, Європа є не єдиним еталоном для порівняння. У цій ролі також виступає Росія. Європа з одного боку, а Росія, з другого, концептуалізуються в українських політичних текстах у вигляді мірила для порівняння із станом справ в Україні. Головна відмінність полягає в тому, що Європа (та Захід) використовуються головним чином як позитивний зразок, у порівнянні з яким становище в Україні є гіршим. Натомість щодо Росії це не настільки однозначно, хоча спостерігається тенденція дедалі більше подавати стан справ в Росії як такий, що є гіршим порівняно з Україною.

Про це говорять контексти з порівняльними та протиставними конструкціями.

Україну порівнюють з Європою за різними ознаками, однак в основному вони стосуються рівня та тривалості життя, соціального захисту, якості споживчих товарів, наявності технічних засобів, дотримання законів тощо. Загалом переважає тема безпеки та захищеності особи. Пор.: *Тоді як у Європі в радар вмонтовано фотокамеру, що фіксує не лише перевищення швидкості, а й самого порушника в цей момент. Не відкрутишся; В Україні за останні роки кількість смертей з цієї причини зросла на 10%, тоді як у Європі від них помирають все рідше; Навіть за цієї умови на кожного громадянина припадатиме лише 165 доларів на рік, тоді як у Європі – в десять разів більше.*

Значно кращою у Європі є ситуація з вирішенням екологічних проблем: *Частка екологічно захищеної території в Україні не перевищує 1%, тоді як у Європі вона становить 8,64 %.*

В Європі, на відміну від України, зважають на інтереси споживача: *До речі, в Європі цінова ситуація перед Різдвяними святами складається якнайкраще для споживачів, тішачи око всілякими передсвятковими знижками й акціями.*

Трапляються також порівняння щодо поведінки політиків та посадовців в Європі та в Україні (з прикладу наведеного нижче видно, що синонімізація Європи та Заходу в українському полі-

тичному дискурсі зберігається): *До речі, на Заході в політику йдуть не для того, щоб лобювати свої інтереси та багатіти, швидше навпаки. В європейських країнах ви не побачите під парламентом такого автопарку, як у нас. Якщо політик їздитиме на супердорогому автомобілі та носитиме казкової вартості годинник, його просто можуть не переобрати. «Народний обранець» зобов'язаний бути делікатним стосовно тих, кого він представляє. У наших же можновладців заведено хизуватися «набором депутата» – дорогими автомобілем, мобількою, годинником, особняками тощо.*

Постійними при порівнянні з Європою є згадки про якість: *А в Європі якраз якість підготовки і є тим критерієм, за яким здійснюється відбір кадрів.*

Факти з європейського життя стосуються вищого рівня комфорту, крім того, дії європейців представлені як раціональні та ефективні: *До речі, в Європі в багатьох містах відновлюється рух трамваїв. Вони сучасні, не гримлять – колеса в них вкриті гумою.*

З останнього прикладу видно також, що Європа виграє порівняння з Україною через таку ознаку як «сучасність». Це водночас містить презумпцію щодо України, як країни, яка відстає у розвитку. Ця тема є постійною і вельми характерною для розглядуваної репрезентації Європи.

Подібні порівняльні твердження щодо Росії значно відрізняються за змістом та оцінкою. Негативно оцінюють, порівняно з Україною, стан із демократією: *В Україні є свобода слова, а в Росії – ні. Або: До речі, в Росії прихильників авторитаризму набагато більше – понад 30%. Жителі авторитарних держав найменше скаржаться на свій добробут. Трапляються порівняння на користь України із сфери науки: ...До речі, в Росії таких узагальнюючих фундаментальних досліджень майже немає, незважаючи на тамтешній видавничий бум.* Проте, як видно з останніх прикладів, порівняння з Росією з негативною оцінністю не мають такого безумовного вигляду як протилежні за оцінкою порівняння з Європою. Коли йдеться про те, що стан справ у Росії є гіршим, такі твердження здебільшого містять й певні обмежен-

ня. Загалом внутрішня структура наведених порівнянь має вигляд – там (у Росії) гірше (порівняно з кращим станом в Україні), незважаючи на позитивні моменти (такі, як позитивна оцінка громадянами свого добробуту або видавничий бум – ні того, ні другого не спостерігається в Україні).

Інколи порівняння проводиться за ступенем вияву негативу: *В Україні, правда, – тільки готуються до війни, а в Росії вже йде справжня війна проти українців*. Відтак виходить, що стан справ поганий і в Україні, і в Росії, хоча в Росії він гірший. У цьому, на наш погляд, основна відмінність зовні схожих порівнянь з Європою – тут йдеться про протилежну оцінку (в Україні за певними параметрами гірше, ніж у Європі), натомість в порівняннях з Росією інша схема – в Росії гірше, але й в Україні не надто добре. У деяких випадках становище в Україні та в Росії імпліцитно протиставлено «правильній» практиці, що існує на Заході: *Практика «кампаній з паплюження» в Україні (і як, до речі, в Росії) має радянські традиції*. Існує також досить незначна частина порівнянь, де Росія виступає як позитивний зразок (тобто Україна оцінюється негативно) – в основному у них йдеться про те, що в Росії вища, ніж в Україні мінімальна пенсія та середня зарплата. Таким чином порівняння з Росією у цих випадках також є приводом для того, щоб підкреслити незадовільність становища в Україні.

Коли ж негативно оцінюється ситуація в Європі, це не виступає способом порівняння з ситуацією в Україні, але використовується як засіб, щоб перекласти відповідальність за невдачі у побудові двосторонніх відносин на протилежну сторону: *Проблема не в нас, а в ЄС, що має широку системну кризу, проблема в глобальній і регіональній геополітиці*. З цього твердження жодним чином не випливає, що в Україні немає системної кризи, або проблем в регіональній політиці. У фокусі перебуває критика ЄС як незадовільного комунікативного партнера.

5. ЄВРОПЕЙСЬКІСТЬ ТА ЄВРОПЕЙЦІ

У цьому підрозділі ми спробуємо подати результати семантичного аналізу позначень *європейський* та *європеєць* (*європейці*), за допомогою якого вдається виявити додаткові і суттєві з погляду формування європейської ідентичності в Україні аспекти концепту ЄВРОПА й загального уявлення про «європейськість». Окрему увагу приділено терміну *європейська інтеграція*.

5.1. *Європейський* у ролі категоризатора

Почнемо з атрибута *європейський*, який виступає у ролі категоризатора. З попереднього викладу вже зрозуміло, що слово *європейський* має в українських текстах переважно позитивне оцінне забарвлення і використовується як своєрідний «маркер якості». Цей аспект є досить відомим і неодноразово ставав предметом лінгвістичної та культурологічної рефлексії. Такі позначення як *євроремонт* або рос. *єврозабор* не випадково розглядаються як специфічні символи нашого часу [Гриценко 2001]. У цьому підрозділі нас, однак, цікавитиме дещо інший аспект. Спробуємо з'ясувати, які саме класи об'єктів у сучасних українських текстах найчастіше подаються як *європейські*.

За нашими даними, в переважній більшості це назви установ та організацій – будь-якого спрямування – від *Європейського університету* та численних *Європейських центрів* до *Європейської школи круп'є*. Цікаво, що цей момент залишається носіями української культури не поміченим, на відміну від *євровікон* та *євроунітазів*, хоча спроба якісного членування установ за допомо-

гою посилення на їх «європейськість» свідчить про намагання не тільки виграти у конкурентній боротьбі за рахунок безпрограшного у рекламному сенсі маркера якості, а про прагнення ціннісного переосмислення інституційного простору в Україні та символічної демонстрації його належності до Європи¹.

Назви на зразок *євровікон* також є цікавими, бо свідчать про те, що в уявленні про «європейськість» порівняно з минулим та по-за минулим століттям відбувся відчутний та показовий зсув зі сфери духовної культури до культури матеріальної. Якщо у XIX столітті Нечуй-Левицький писав про *європейські ідеї*, а інтелігенти XX століття міркували про *європейську культуру*, то нині Європа концептуалізується як джерело постачання насамперед речей, пов'язаних із побутом. Якщо ж говорити сьогодні про *європейські ідеї*, то це насамперед ідеї, пов'язані з добробутом. У цьому сенсі ситуація в Україні не надто відрізняється від становища, фіксованого у центрально-європейських та балтійських країнах, особливо 5–10 років тому, коли ці країни були не членами ЄС, а кандидатами на вступ.

Цей момент, відверто кажучи, відлякує представників Європейського Союзу, які вбачають у цьому переважання споживацьких настроїв і розуміють прагнення України до вступу в ЄС як бажання отримати матеріальну допомогу. Хоча насправді така помітна й ледь не естетична зачарованість «суспільством споживання» представниками певних прошарків українського суспільства є значною мірою реакцією на стрімку та валоподібну появу нових об'єктів побутової культури. Як і кожна реакція, вона є тимчасовою.

До того ж поряд з цим продовжує існувати недовіра до Європи як джерела постачання товарів другого сорту, того, що самим європейцям уже не потрібно. Досить поширеними є уявлення про те, що продукти харчування, вироблені в Європі, доходять до України з використанням терміном вживання. Нерідкою й усталеною темою

---

¹ На відміну від *Французького культурного центру* або *Британської Ради*, тобто установ, що належать до інших держав, *Європейський університет* не пов'язаний ані з конкретною європейською країною, ані зі структурами Європейського Союзу (як, наприклад, *Представництво Європейської комісії в Україні*).

розмов (часто серед тих самих зорієнтованих на споживання осіб, відвідувачів модних бутиків) є «застарілість» – це розмови про те, що нам привозять з європейських країн одяг із минулорічних колекцій. І, нарешті, до цієї останньої схеми цілковито вписуються назви магазинів секонд-хенд: «Одяг з Європи», «Товари з Європи». Натомість прикметник *європейський* позначає не так місце виготовлення речі, тобто не буквально належність до Європи, а, так само як у випадку з *Європейським університетом*, ознаку якості – славнозвісний *єврозабор* швидше за все виготовляється в Україні.

Серед стійких сполучень із словом *європейський* привертає увагу сполука *європейська практика*. Вона використовується переважно як прийом аргументації при обговоренні дискусійних питань та дискусійних владних рішень, відсилаючи до стану справ, які, реально чи уявно, діють у країнах ЄС. Маніпулятивний характер цього прийому полягає насамперед у використанні референційної невизначеності семантики слова *європейський*, яке може означати як ЄС, так і окремі європейські країни, чи навіть одну країну. Адже практику винесення судових рішень у Франції можна назвати європейською так само, як практику винесення таких рішень у Британії² – дарма що вони значно різняться.

Із твердження *Адже європейська практика свідчить про те, що політична криза, сформована лише навіть на інформаційному рівні, здатна віддзеркалитись на економіці, або Європейська практика свідчить, що главі держави на пряму жодна силова структура не підпорядковується* залишається незрозумілим, у яких саме країнах так відбувається. У випадках більш раціональної аргументації, переважно поза межами політичного дискурсу, спостерігається намагання частково або цілковито зняти цю невизначеність (*Європейська практика свідчить: більшість країн ухвалила чи ухвалює спеціальні закони з франчайзингу; Це типова європейська практика агротуризму, характерна, зокрема, для Польщі, Франції, Німеччини*).

---

² Принаймні з української точки зору Велика Британія є Європою.

Досить часто *європейська практика* супроводжується ознаками *типова, нормальна, звичайна*, що має додатково підсилити аргументацію, ці модифікатори переводять поняття *європейської практики* до сфери деонтичної модальності, тобто того, як повинно бути. Пор.: «Відповідаючи на запитання журналістів щодо заяви Антимонопольного комітету про заборону харчування у поїздах Віктор Бондар сказав: «Я позитивно ставлюся до бажання Укрзалізниці запровадити таке нововведення. Однозначно, харчування у поїздах покращить рівень сервісу на залізниці. Це взагалі є нормальна європейська практика». Або: Це звичайна європейська практика. Люди повинні мати можливість змінювати владу.

Цікаво, що модус бажаного пересилює у цьому випадку виразну семантику дійсного, властивого поняттю *практика*. *Європейська практика* в українських текстах передбачає не так опис певного реального стану справ (практики), як посилення на еталон. У тому числі еталон для порівняння зі станом справ в Україні (пор. заголовок: *Швидкий суд: європейська практика і вітчизняні реалії*. (Урядовий кур'єр. – 2007.01.27 – № 16)).

Цікаво, що посилення на *європейську практику* подекуди почало усвідомлюватися як суто риторичний прийом, на цій підставі аргументація, що містить такі посилення, відкидається: *Тому аргументи стосовно того, що дострокові парламентські вибори – нормальна європейська практика – це лише гарна фраза і не більше.*

5.2. Європейська інтеграція (лінгвополітологічний коментар)

Вживання атрибута *європейський* особливим чином реалізується у сполученні *європейська інтеграція* – ключовому термінові українського офіційного дискурсу, присвяченому взаєминам України з ЄС.

Процес європейської інтеграції України офіційно розпочався 10 років тому, коли 1998 р. Указом Президента України було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. Завданням Стратегії було «забезпечити входження держави до європейського політичного (в тому числі у сфері зовнішньої політики і політики безпеки), інформаційного, економічного і правового простору» задля створення умов, необхідних для «набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі» [Стратегія...1998].

Така постановка питання свідчила про кардинальний прорив у зовнішній та внутрішній політиці України, у розумінні місця України у світі. Якщо порівняти Стратегію з попередніми документами, насамперед із затвердженими Постановою Верховної Ради 1993 р. «Основними напрямками зовнішньої політики України», різниця стає очевидною – термін *інтеграція* в «Основних напрямках...» застосовується виключно щодо інтеграції з країнами СНД. Що ж до відносин з країнами Європи, то перспектива об'єднання з ними тоді зовсім не була передбачена. Головні зовнішньополітичні зусилля у той час Україна мала спрямувати на те, щоб «стати *надійним мостом* між Росією і країнами Центрально-Східної Європи» [Основні напрями...1993].

Щоправда, затверджені 1993 р. «Основні напрями...» містили згадку про «перспективну мету» – можливу участь України у західноєвропейських та загальноєвропейських структурах і навіть про можливість членства в Європейських Співтовариствах (назва *Європейський Союз* як офіційна з'явилася пізніше), однак з обмовками та застереженнями – «якщо це не шкодитиме національним інтересам». Таке формулювання містить очевидну презумпцію про можливість та вірогідність подібної шкоди – отже, як бачимо, від

цього ще далеко до розуміння інтеграції до ЄС як процесу, який цілковито відповідає національним інтересам України.

Що ж до визначення ролі України як метафоричного мосту між Росією та країнами Центрально-Східної Європи (нещодавніми *братами по соютабору*), то вона не надто сприяла усвідомленню перспективи *входження* до Європи, цьому суперечила метафорична логіка – простір мосту, як зазначено вище (3.2.1.), не належить (не входить, не інтегрується) до берегів, які сполучує, міст виконує функцію поєднання, але сам у процесі участі не бере.

Однак через 5 років після ухвалення «Основних напрямів...» це бачення ролі та місця України зазнало кардинальних змін. «Стратегія інтеграції України до ЄС» 1998 р. становила собою реакцію на стрімкі перетворення, які відбувалися протягом 90-х рр. на Європейському континенті завдяки розширенню ЄС. Вирішальним поштовхом для накреслення цієї Стратегії виявилися перспектива приєднання до ЄС країн Центрально-Східної Європи, з якими Україна має спільний кордон. Наприкінці 90-х років стало очевидно, що невдовзі Україна матиме спільний кордон не просто з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, але з країнами ЄС, і таким чином межуватиме з Європейським Союзом загалом. На той час було вже зрозуміло: для того, щоб не залишитися за межами об'єднаної Європи, Україна має рухатися у напрямку набуття членства в ЄС.

Стратегія визначила «пріоритети діяльності органів виконавчої влади до 2007 року», і за цей період (від 1998 до 2007) мали бути «створені умови» для членства України в ЄС. Підтвердженням досягнення цієї мети мало стати набуття Україною статусу «асоційованого члена ЄС», що було названо «головним зовнішньополітичним пріоритетом держави». Досить примітно, що той факт, що термін дії «Стратегії інтеграції...» вже минув, а передбачений результат відсутній, не привернув жодної уваги ні з боку журналістів, ні з боку політичних експертів. Немає також жодної реакції з боку владних інституцій. Реальність однак така, що попри декларативні заяви про вірність курсу європейської інтеграції України наразі завершився термін дії головного документу, який був спрямований на досягнення мети вступу до ЄС. У результаті на сьогодні, поряд з кардинальними змінами всередині ЄС

внаслідок двох останніх етапів його розширення та невизначеності щодо подальшого перебігу цього процесу, серед українських високопосадовців та представників різних політичних сил спостерігаються значні розбіжності у розумінні кінцевої мети процесу європейської інтеграції України.

Процес наближення та входження до ЄС, передбачений Стратегією, в українських медіа досить швидко отримав назву *європейська інтеграція* (замість довшого офіційного позначення *інтеграція України до ЄС* та внаслідок ототожнення ЄС з *Європою*). При цьому майже непоміченим проходить той факт, що поняття *європейська інтеграція*, як її розуміють в Україні, значно відрізняється від того, як точнісінько той самий термін (в англійській версії – *European integration*) розуміють всередині Європейського Союзу. Підстави для цього – у неоднозначності слова *інтеграція*, яке може вживатися як 1) для позначення процесу входження до певного, вже об'єданого цілого, так і 2) для діяльності, спрямованої на з'єднання частин всередині цілого. У першому випадку, який відповідає ситуації України (а раніше – ситуації країн-кандидатів з ЦСЄ та Балтії), процес інтеграції орієнтований у напрямку із зовні об'єднання в його середину. У другому (європейська інтеграція країн-членів ЄС) – мається на увазі ущільнення зв'язків між складовими об'єднання³.

Мірилом успішності процесу інтеграції у першому випадку є, так би мовити, проходження зовнішнього кола («вступ до ЄС»),

---

³ У політичному англійському дискурсі на теми європейської інтеграції, створюваному в ЄС, подекуди виникає образ Європи, представленої у вигляді концентричних кіл навколо центру. Відповідно за межами ЄС країни-сусіди, згідно з ідеєю «Ширшої Європи» (*Wider Europe*) та з побудованою на ній Європейською політикою сусідства, мали б утворити ширше – зовнішнє – коло: *коло друзів* – *ring of friends* (Про просторовий зміст «сусідства» – *neighbourhood* – див. вище, 3.1.2.3.). До цього підштовхує ключова метафора «розширення ЄС», хоча англійське *enlargement* – «розширення, розвиток, зростання», від *large* – «великий, широкий, численний, масштабний», у просторовому значенні містить у собі ідею не тільки горизонтального розширення по поверхні (*widening*), але й збільшення у вертикальному напрямку. Пор. протиставлення *widening versus deepening* (розширення *versus* поглиблення), використовуване у внутрішніх дебатах щодо подальшої реалізації політики розширення ЄС.

у другому ж йдеться про щільність інтеграції навколо центру та про різну ступінь міцності взаємних зв'язків, що поєднує країни-члени всередині ЄС. Звідси невинуватою є популярна у 90-ті роки метафора «ядра» Європейського Союзу, роль якого виконують Франція та Німеччина – *core-countries* (англ. *core* – ‘осердя, ядро, стрижень’), а також ідея «різношвидкісної інтеграції» для «старих» та «нових» членів ЄС. Отже процес *європейської інтеграції*, як його розуміють всередині ЄС, практично має мало спільного з процесом, який так називають в Україні. Недарма у жодному документі ЄС, де йдеться про Україну, не трапляється термін *European integration* – там говориться у кращому випадку про *наближення України до ЄС (rapprochement)*, що не передбачає можливості входження всередину об'єднання⁴. Ця відмінність української *європейської інтеграції* від свого двійника всередині ЄС замість того, щоб сприяти процесові, який вона позначає, створює для нього перешкоди і поглиблює когнітивний конфлікт.

5.3. Хто такий справжній європеєць

Питання європейської ідентичності у, можливо, найбільш конкретному аспекті, включає до себе питання про те, кого можна назвати *європейцем*, або чи є українці європейцями.

У соціологічних опитуваннях запитують, чи вважають себе респонденти європейцями, і відповіді вважаються релевантними для визначення стану громадської думки щодо інтеграції України до ЄС та висновків щодо європейської ідентичності (у різних про-шарків населення в різних регіонах України). Насправді, як показує наше дослідження, при включенні до опитувань подібних запитань та, головне, при інтерпретації отриманих соціологами результатів необхідно враховувати також загальні (тобто не диференційовані за соціологічними показниками) семантичні особливості назви *європеєць* та лінгвопрагматичні обмеження його

---

⁴ Натомість за країнами-кандидатами з ЦСЄ та Балтії така можливість була передбачена.

вживання, так само як складну семантику ментального предиката *вважати*⁵ та його зв'язків із предикатами *бути*, *почуватися*, *ставати*, які описують різні онтологічні та ментальні стани, що мають безпосередній зв'язок із проблемою визначення характеристик ідентичності та відповідних ціннісних орієнтацій суспільства.

Так само як прикметник *європейський* позначає якісний параметр, а не безвідносну належність до Європи – у географічному чи політичному (ЄС) розумінні, *європеець* – це не просто людина, яка географічно мешкає в Європі або народилася на Європейському континенті. То що ж потрібно для того, щоб *почуватися європейцем*, і водночас, що може цьому заважати?

По-перше, існують два різновиди конструкцій, у яких вживається слово *європеець* (*європейці*), що реалізують відмінності у його семантиці. Так, виступаючи у ролі суб'єкта, це слово вживається переважно у множині і постає у ролі певної колективної, не досить диференційованої сутності, що уможливорює його вживання як уособлення «іншого». У цій ролі часто виступають офіційні представники ЄС, що мають на увазі у наступних прикладах: *Європейці відмовляються визнавати за Україною право на «європейську перспективу»; Європейці вимагають від України дотримання принципу верховенства права.*

Зрозуміло, що ототожнювати себе з цим «підкласом» європейців навряд чи можливо для будь-кого з українців. По-друге, *європейці* та *європеець* вживаються у ролі предикатів і набувають у деяких випадках виразної оцінності, що також може ставати на заваді для використання цього позначення як показника ідентичності.

Так, говорячи про семантику слова *європеець* (в предикативній позиції та в однині), слід насамперед наголосити на наявності в ній оцінного компонента, оскільки позитивна оцінна семантика слова *європеець* позначається на лінгвопрагматичних правилах його вживання.

Загалом в українській мові та культурі існують обмеження на вживання у предикативній позиції в першій особі однини оцінних

---

⁵ Про «альтернативність» у семантиці *вважати* див.: [Труб 2007].

позначень, що позитивно характеризують особу (напр., прикметників *гарний, розумний, сміливий*, іменників *герой, геній* і т. п.). Якщо хтось говорить про себе *я – гарний*, або *я – сміливий*, це означає, що людина або порушує певні норми ввічливості (які накладають заборону на вихваляння), або іронізує щодо своїх властивостей, тобто заперечує їх наявність, або (знову ж таки іронічно) не погоджується з протилежною оцінкою – в останніх двох випадках потрібний так званий контрастивний контекст, тобто наявність комунікативної ситуації, яка вимагає заперечення. Так само важко уявити собі людину, яка без іронії називає себе *героем* (**я – герой*) або *смільвцем* – інакше його сприйматимуть як хвалька (пор., наприклад, репліку Шельменка з п'єси «Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка, коли герой вихваляється перед дівчиною⁶: *...та знаєте, як я у службу пішов... так такий хвабрій* [смільвець] *був, що тільки де забачу турка, так його, будучи, і зарубаю*).

Позначення *європеєць, європейський* через виразну позитивну оцінну семантику потрапляють до цієї ж категорії, тому досить важко сказати про себе (поза контрастивно-заперечувальним контекстом) *я – європеєць*, тим більше, **я – справжній європеєць*.

Щоправда, існують контексти, здатні певною мірою нейтралізувати оцінність відповідних прикметникових позначень й відтак зняти зазначені обмеження завдяки представленню позитивної якості не як індивідуальної, а як категоріальної ознаки. Йдеться про конструкції зі словами *людина, чоловік, жінка* (напр.: *я – жінка практична; я – чоловік сильний, усе витримаю*), а також конструкції з *як хтось* у значенні соціальної ролі – *як людина з вищою освітою, я це добре знаю* (скажімо, механізм дії двигуна внутрішнього згорання), або – *як європеєць, я не можу собі цього дозволити* (лаятися, їсти руками, спати з дружиною вождя екзотичного племені і т. п., тобто дозволити собі дії, пов'язані з порушенням культурних, у першу чергу етикетних, але також етичних норм). При цьому вимога наявності певного контрастивного

---

⁶ У цьому випадку простежується зв'язок із традиційним жанром вихваляння як частини давніх ритуалів – військових (пор. постать Фальстафа у Шекспіра), весільних і т. ін.

контексту, а отже прихованого або експліцитного заперечення, зберігається.

Ще одна характеристика, яка має бути відзначена, це градуїрованість «європейськості», тобто принципова можливість різних ступенів вияву цієї якості. Так, прикметник *європейський* у застосуванні до властивостей людини, ментальних сутностей (таких, наприклад, як *idei*) та артефактів позначає якісний параметр, і, на відміну від відносних прикметників, має ступені порівняння: наприклад, зовнішній вигляд у людини може бути *більш* чи *менш європейський*, або *цілковито*, *абсолютно європейський* (на відміну від безвідносних щодо ступеня вияву *європейських кліматичних зон*, які, попри зміни клімату, не бувають більш чи менш європейськими). Так само людина може *бути* чи *почуватися більшою* або *меншою мірою європейцем*.

Крім того, *європейський*, *європеєць* можуть відсилати не тільки до градуїованих за ступенем вияву, але й до темпорально залежних характеристик. Ці слова за певних умов здатні перетворюватися на позначення не постійних властивостей (якостей), а певного стану.

Надзвичайно цікавим з цього погляду є приклад, наведений ще на початку 20 століття у словнику Б. Грінченка на слово *європеєць* – *Ми вже стали європейцями* (цитату взято з Нечуя-Левицького). Попри відчутну іронію (яка є частиною названих вище лінгвістичних та культурних конвенцій і водночас виражає існуючу й нині недовіру до тих, хто *пнеться до Європи*), тут привертає увагу конструкція *стати кимось* (що містить презумпцію – припинити бути кимось іншим), *набути* певного стану, а не *бути* такими «від природи». Темпоральна частка *вже* дублює ідею зміни стану і водночас містить натяк на (сумнівну для автора) швидкість перетворення на європейців⁷.

Додаткові уявлення про семантику позначення *європеєць* отримуємо також завдяки аналізу стійкого сполучення *справжній європеєць*. Воно застосовується, як правило, в описах позитивних вражень від людини, часто пов'язаних із зовнішнім виглядом

---

⁷ Пор. [Труб 2007: 180]. Див. також вище про швидкість як про негативну ознаку – 3.2.2.

та манерою поведінки, яка демонструє освіченість і належність до певної культурної традиції: «*Справжній європеець, вічний гуманіст та інтелігент з «метеликом», – говорять друзі про надзвичайно молодого духом ювіляра, – Ласлові Баллі – 80? Бути такого не може!»*.

Ознака *справжній* вносить уточнення до того, кого можна назвати європейцем. Як свідчать тексти, вислів *справжній європеець* може застосовуватися не тільки до жителів-уродженців країн Європи, і навіть не тільки до представників європеїдної раси, тобто тут йдеться не про «природні» (географічні та біологічні), а про «культурні» ознаки особи.

Означення *справжній* у цій конструкції має насамперед значення позитивної оцінки [Крейдлин 1993], підсилюючи вже наявну позитивну оцінність слова *європеець*. Водночас воно вводить ідею протиставлення, виокремлення певної людини (або групи осіб, пор.: *це – справжні європейці*) з ряду інших, ще більшою мірою підсилюючи вагу згадуваного контрастивного контексту. Крім того, *справжній* своєю семантикою заперечує фальшивість, удаваність, вводячи, таким чином, ідею істинності та щирості. Натомість, як свідчать проаналізовані дані, когнітивний фрейм або схема представлення *справжнього європейця* (та європейця взагалі) не включає жодних ознак, пов'язаних з матеріальним добробутом – українських нуворишів так не позначають. Зовнішні ознаки справжнього європейця – це ознаки не багатства, а вишуканості й уміння поводитися (що в сучасній українській культурі сприймається як речі цілком протилежні).

І, нарешті, словосполучення *справжній європеець* входить до ряду аналогічних сполук з назвами етнічної належності – *справжній німець, француз, українець, єврей* – та назвами соціальних ролей – *справжня мати, справжній керівник* тощо. Відтак можна зробити висновок, що *справжній європеець* – це той, хто може правити за зразок належності до *європейської культури*, слугуючи еталоном і мірилом для порівняння. З другого боку, *справжній європеець* – так само, як *справжній француз* або *справжня мати* – відсилають радше до того, яким європеець (мати, або француз) мають бути, а не до того, якими жителі

Європи, етнічні французи або реальні матері у дійсності є (як це підтверджують тести на дослідження стереотипів)⁸. Таким чином, завдяки *справжньому європейцю* ми знов повертаємося до Європи як до сфери бажаного, а не дійсного, як непевного у своїй характеристиках та обрисах, інколи зрадливого, але привабливого об'єкта бажання.

Слід зазначити наостанок, що подібні конструкції в їх англomовному варіанті (*real Europeans*, але також *real European values*, *real European country* тощо) досить широко вживалися у політичних текстах країн Центральної та Східної Європи і Балтії, а також на Кіпрі та Мальті у період їхньої підготовки до вступу до ЄС. Пор.: *And with ample honesty and open-mindedness there is a chance to create a real European country, with real European values*⁹ (Cyprus Weekly, January 24–31, 2003). А угорці ще 1989 р. намагалися бути *справжніми європейцями* (*Aiming to Be 'Real Europeans'*) – так само, як українці зараз. Відтак формування європейської ідентичності в Україні рухається у тому ж самому напрямку, як це відбувалося в нових країнах-членах ЄС.

---

⁸ Пор.: [Bartmiński 1982].

⁹ 'За умови достатньої чесності та відкритості існує шанс створити справжню європейську країну, зі справжніми європейськими цінностями' (англ.).

ВИСНОВКИ

Образ Європи у сучасному українському політичному дискурсі є багатовимірним й неоднорідним. Засвоєння новітніх політичних реалій та когнітивне освоєння нової політичної дійсності, формування в Україні уявлень про власну державу та світ становить складний, інколи заплутаний процес, унаочнений у матеріалі з українських медійних текстів. Образ Європи/ЄС у цих текстах складається з набору певних концептуальних схем та моделей, на перший погляд випадкових та фрагментарно розрізнених. Однак за цією фрагментарністю та безладом проглядає певна впорядкованість – а в деяких випадках навіть жорсткість.

Внутрішня логіка розгортання на текстовому рівні кожної із змодельованих та розглянутих схем припускає лише певне коло варіантів «сюжетного» розгортання. Так, залишаючись у межах різних версій метафори міжперсональних відносин, опис поведінки України та Європи як політичних суб'єктів варіює дуже незначною мірою. Натомість введення нових версій здатне перевизначити зміст таких відносин, як про це свідчить історія з терміном *сусідство*, якій ввів абсолютно новий – і загалом небажаний для України – вимір стосунків з ЄС. Поза тим, названа концептуальна схема виразно ілюструє необхідність врахування семантичної та культурної специфіки вербальних позначень, що обираються як відповідники для офіційних дипломатичних документів. Нехтування цим аспектом здатне спричинити непорозуміння та комунікативні конфлікти у цій важливій сфері функціонування Української держави та позначитися на перебігу дипломатичного діалогу.

Як свідчить проведене дослідження, одного разу обрані прийомом концептуалізації простору міжнародних відносин надалі важко піддаються коригуванню. Подекуди на зміну віджилій метафоричній схемі не пропонується адекватної та концептуально

ефективної заміни, як це трапилося з метафорою шлях до Європи, заміненою семантично невизначим *курсом на європейську інтеграцію*. Адже замість логіки просування по *дорозі європейської інтеграції* та перетворення її на дистанцію з чітким хронометражем руху до мети, український офіційний політичний дискурс, не тільки слідуючи за несприятливими політичними реаліями 2001–2004 рр., але й програмуючи їх на майбутнє, обмежився метафорою *руху за курсом*, сфокусованою – вже вкотре після славнозвісної *багатовекторності* – на виборі НАПРЯМКУ РУХУ, а не на його МЕТІ та засобах її досягнення. Тривожно симптоматичною є виразна сфокусованість українського політичного дискурсу на представленні відносин з ЄС у межах метафоричних фреймів міжособистісних стосунків при відносно низькій питомій вазі концептуальних схем інтеграції до ЄС, пов'язаних з раціонально представленим послідовним рухом до мети. Про це ж свідчить майже наскрізний вплив «семантики бажання» на концепт Європа в українських політичних текстах, аналіз якої засвідчив радше зосередженість на переживанні стану прагнення *потрапити до Європи*, ніж на засобах досягнення передбаченої мети. Внаслідок цієї зосередженості на стані інтенсивного бажання, який перебуває у зоні «висвітлення», Європа як мета та *об'єкт прагнення* опиняється «у тіні». З цим пов'язані й деякі інші нетривіальні наслідки української репрезентації Європи, зокрема представлення її у вигляді своєрідної *fairly land* – зачарованої країни. Щоправда останній момент спричинений також впливом попередніх – сформованих у радянський період – уявлень про простір за межами країни як про небезпечний та «чужий», що підсилює регулярність актуалізації відповідних – архаїчних за походженням – концептуальних схем. Водночас семантика бажання зайвий раз засвідчує – цього разу на дискурсивному рівні – брак *не прагнення*, а *хотіння* – тобто цілеспрямованого та контрольованого процесу виявлення *політичної волі* у русі України до ЄС.

Головною відмінністю нашого дослідження від аналогічних праць, виконаних на матеріалі політичного дискурсу в інших країнах Європи, був аналіз не тільки того, яким чином у сучасному українському політичному дискурсі репрезентований Європейський Союз, але й встановлення зв'язків у репрезентації ЄС як

нового образу об'єднаної Європи з попередніми концептуальними схемами та культурними сценаріями. Зокрема, вдалося встановити, що репрезентація Європи у вигляді «еталону для порівняння» в українських дискурсивних практиках має довшу традицію, ніж та, що пов'язана із нинішніми політичними та економічними реаліями. Так само традиційним є представлення відносин України з Європою за допомогою схеми, де Європа займає позицію особи з вищим соціальним статусом. Окремої уваги вимагало висвітлення зв'язку концепту ЄВРОПА із поняттям *Захід* та *закордон*, що змусило дослідити, наскільки це було можливо, вплив попередніх моделей членування світу за ознакою «свій» – «чужий», пов'язаних з радянсько-тоталітарним періодом української історії.

Специфічним для формування та конструювання європейської ідентичності України є розгортання цього процесу у просторі протиставлення Європа – Росія та концептуалізація «європейського вибору» як вибору між Росією та Європою. Це відоме положення вдалося доповнити суттєвим висновком – на нинішньому етапі процес «відштовхування» від Росії відбувається шляхом переосмислення стосунків з нею у сучасних міжнародних або європейських термінах та пов'язаних з ними нових концептуальних схемах. Про це свідчить поступова відмова від домінантної у попередній період для представлення стосунків з Росією метафори спорідненості (як в її позитивному, так і в негативно-заперечувальному вигляді) і заміна її метафорами партнерства та сусідських відносин. Цей приклад демонструє наявність асиметрії у протиставленні Європа – Росія та репрезентацію концепту Росія (в контексті визначення ідентичності України) як семантично підпорядкованого Європі члена опозиції. Ще один результат торкається механізмів спадковості та змін в існуючих моделях. Можна вважати, що можливості модифікації усталених концептуальних схем є обмеженими, і зміна застарілих моделей означає на практиці їхню заміну – але не довільну, а співвідносну із загальним когнітивним фреймом та політичними реаліями. Іншими словами, *братню країну* можна замінити на *сусідню*, а *східну* – на *північну*, однак навряд чи вдасться переінтерпретувати відносини з нею у межах метафори ПОДОРОЖ-МЕТА – за відсутності політичної цілі реінтеграції з цією країною.

Порівняння з євроінтеграційним дискурсом всередині ЄС унаочнює наявність в українському дискурсі також серйозних тематичних лакун – такі постійні для країн ЄС теми, як посилення на основну причину об'єднання Європи і водночас її основну мету – не допустити повторення жахів і руйнувань Першої і особливо Другої світових воєн (це вважається й основним досягненням ЄС – недопущення третьої світової війни, подолання руйнувань, спричинених війнами) – цілковито відсутні в українських медійних текстах на теми ЄС. Для заповнення цієї лакуни в Україні бракує насамперед виробленої концепції подій Другої світової війни, представлених з внутрішньоукраїнського погляду, а це знов повертає до відносин з Росією, концептуалізація яких ще далека до завершення.

Окремий висновок стосується процесу засвоєння нових політичних та культурних реалій, який відбувається шляхом накладання – а в деяких випадках, зіткнення – запозичених понять з існуючими українськими концептами. Всупереч здоровому глузду на голому місці будувати нові – запозичені – концептуальні схеми не легше, як свідчить історія поступового засвоєння таких понять як *європейські цінності*. Застосовані у дослідженні елементи зіставлення з образом Європи/ЄС, який наразі створюється в англійських європейських текстах, показують, що певні процеси відбуваються в Україні та ЄС майже паралельно. Водночас в українському політичному дискурсі відчутно бракує чітких уявлень про спільні *європейські цінності*, що становлять найголовнішу засаду нової об'єднаної Європи.

Загалом проведені дослідження доводять, що Європа становить ключовий елемент української національної ідентичності та окреслює змінні й складні параметри формування європейської ідентичності в українському вимірі. Попри зміцнення кордонів ЄС та відсутність чітких європейських перспектив процес формування європейської ідентичності в Україні, як свідчить сучасний політичний дискурс, триває.

ЛІТЕРАТУРА

Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. Избранные труды, т. 2. – М.: ЯРК, 1995.

Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. Пер. с фр. – М., Прогресс, 1995. С. 77–83, 236.

Брицын В. М., Зимовец Г. В., Яворская Г. М. Концепт БОЛЬ (когнитивные и культурно-антропологические аспекты) // Концепт БОЛЬ в типологическом освещении / Ред. В. М. Брицын, Е. В. Рахилина, Т. И. Резникова, Г. М. Яворская. – Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2009 – С. 393–412.

Волошинов В. Н. Марксизм и философия языка. – Л., Прибой, 1929.

Григорьева С. А., Григорьев Н. В., Крейдлин Г. Е. Словарь русских жестов. Москва-Вена, 2001.

Гриценко О. Доба евро-ремонту // Критика. – К., 2001, ч. 1–2 (39–40). – С. 15–17.

Грінченко Б. Словарь української мови / Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 т. – К: вид-во «Довіра» – УНВЦ «Рідна мова» (репринтне перевидання з вид. 1909 р.).

Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. – К., 2006. – 384 с.

Жук Е. А. Сопоставительный анализ ядерных предикатов желания в русском и английском языках (прагмасемантические аспекты): АҚД. Краснодар, 1994.

Зализняк Анна А. Многозначность в языке и способы ее представления. Москва. Языки славянских культур. 2006.

Клочко Н. Н. Образы Европы в современных национальных дискурсах (на примере антропоморфной метафорики) // Будаев Э. В., Чудинов А. П. Современная политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2006. – С. 213–226 (<http://www.philology.ru/linguistics1/klochko-06a.htm>).

Кравченко В. Л. Роль метафори персоніфікації у представленні концепту Європа (на матеріалі англомовного євроінтеграційного дискурсу) // Вісник КНЛУ. Сер. Філологія. Т. 8, № 1. – 2005. – С. 99–105.

Кравченко В. Л. Семантичні та лінгвопрагматичні характеристики концепту Європа в сучасному англомовному політичному дискурсі: Дис. канд. філол. наук. – Київ, 2007.

Крейдлин Г. Е. Таксономия и аксиология в языке и тексте (Предложения таксономической характеристики) // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М., 1993.

Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Лосев А. Ф. Европа // Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. 1. Гл. ред. С. А. Токарев. – Москва: Российская энциклопедия, 1994. – С. 419–420.

Основні напрями зовнішньої політики України // Відомості Верховної Ради (ВВР), 1993, № 37, ст. 379.

Прихода Я. В. Концепт Європа в українській публіцистиці: когнітивно-лінгвістичні аспекти. – Дис. канд. філол. наук. – Львів, 2005.

Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л.: Изд. ЛГУ, 1986.

Саїд Е. В. Орієнталізм. – Київ, Основи. – 2001. – 511 с.

Серио П. Структура и целостность: Об интеллектуальных истоках структурализма в Центральной и Восточной Европе. 1920–30-е гг. – Москва.: Языки славянской культуры. – 2001.

Словник античної міфології (за ред. А. О. Білецького). – К., Наук. думка, 1985.

Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу // Урядовий кур'єр, 18.06.1998.

Труб В. М. Особливості семантичної інтерпретації лексики і висловлення (цільові, модальні, темпорально-просторові та оцінні аспекти). – Київ, Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2007.

Филлипов А. К теории социальных событий. – Логос, № 5 (44), 2004.

Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. – 1990 (<http://litopys.org.ua/ishevch/ishev.htm>).

Яковенко Н. Україна між Сходом і Заходом: проекція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, Критика. – 2002.

Яворская Г. М., Чмыр Е. Р. Семантика «врага» в славянских языках // Славянские языки: аспекты исследования. – Минск, Издательский центр БГУ, 2009. – С. 254–259.

Яворська Г. М. Мовне реформування як засіб «виправлення» дійсності // Мова тоталітарного суспільства. – К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1995а. – С. 15–23.

Яворська Г. М. (ред.) Мова тоталітарного суспільства. – К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1995б. – 126 с.

Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. – К., ВІПОЛ, 2000. – 288 с.

Яворська Г. Політична риторика та реалії європейської інтеграції // Віче. – 2002. – № 7 (124). – С. 66–71.

Яворська Г. ЄС – Україна: перспектива сусідства // Розширення ЄС. Аналітичний щоквартальник. Вип. 1. – Київ, 2003.

Яворська Г. М. Концептуалізація ісламу та мусульман в українських дискурсивних практиках // Ісламська ідентичність в Україні. – Київ: AMES, 2005. – С. 102–125.

Яворська Г. М. Мусульманський Схід в українських дискурсивних практиках: динаміка докси // Вісник КНЛУ. Сер. Філологія. Том 8, № 1. – Київ, 2005б. – С. 127–140.

Яворська Г. М. Лінгвістика в дослідженні міждисциплінарних об'єктів (до аналізу колективних ідентичностей) // Мова. Людина, Світ: До 70-річчя професора М. Кочергана. Зб. наукових статей. – Київ, Вид. центр КНЛУ, 2006. – С. 46–59.

Яворська Г. М. Європейська ідентичність в українському вимірі // Теорія та практика формування української національної ідеї. – Київ, Вид. центр «Фоліант», 2008. – С. 195–206.

Яворська Г. М. Європа в українських медіа-текстах: «учитель», «начальник», «сусід»... // Вісник Черкаського університету. Сер. Філологічні науки. Вип. 140. – Черкаси, 2008а. – С. 3–10.

Яворська Г. М. Європа в семантичному полі 'бажання' (політико-лінгвістичний аспект) // Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 26. Ч. 3. – Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. – С. 378–385.

Bartmiński J. Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem. Na przykładzie stereotypu matki // Anusiewicz J.; Bartmiński J. Język a kultura 12. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. – Wrocław, 1998. – S. 63–83.

Bourdieu P. (1994). Structures, Habitus, Power: Basis for a Theory of Symbolic Power // Dirk N. B. et al. (eds.). Culture / Power / History: A Reader in Contemporary Social Theory. Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Chilton P. Ilyin M. Metaphor in political discourse: The case of the 'Common European House' – Discourse and Society. –1993. – V. 4(1), pp. 7–31.

Dupcsik Csaba. The West, the East, and the Border Lining. // Newsletter Social Science in Eastern Europe, Special Edition. – 2001. – Pp. 31–39 http://www.gesis.org/en/publications/magazines/newsletter_eastern_europe/archive/nl01s/nl_sh_2001.pdf

Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. – London, 1995.

Fairclough N. L., Wodak R. Critical discourse analysis // T. A. van Dijk (Ed.). Discourse Studies. A multidisciplinary introduction. Vol. 2. Discourse as social interaction. – London: Sage. – 1997.

Fauconnier G. Mappings in Thought and Language. – New York: Cambridge University Press. – 1997.

Festinger L. A theory of cognitive dissonance. – Stanford, CA: Stanford University Press. – 1957.

Fillmore Ch. J., Atkins B. T. S. Describing polysemy: the case of «crawl» // Y. Ravin, C. Leacock (eds.), Polysemy. – Oxford, 2000. – Pp. 91–110.

Frank R. M. Shifting Identities: The Metaphorics of Nature-Culture Dualism in Western and Basque Models of Self. – 2003 <http://www.metaphorik.de/04/frank.htm>

Geeraerts D. The theoretical and descriptive development of lexical semantics // The Lexicon in Focus. Competition and Convergence in Current Lexicology. – Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2002. – Pp. 23–42.

Geeraerts D. Cultural models of linguistic standardization // Dirven, René, Roslyn Frank and Martin Pütz, (eds). Cognitive Models in Language and Thought: Ideology, Metaphors and Meanings, Mouton de Gruyter, Cognitive Linguistics Research 24. – 2003. – Pp. 25–68.

Grzegorzczak A. Europa. Odkrywanie sensu istnienia. – Warszawa, 2001. – 252 s.

Hellsten I. Door to Europe or Outpost towards Russia? Political metaphors in Finnish EU-journalism // Koivisto, Juha; Lauk, Epp (Eds.) Journalism at the Crossroads. Perspectives on Research. Tartu University Press, 1997, pp. 121–141.

Jiménez A. et al. European and National Identities in EU's Old and New Member State: Ethnic, Civic, Instrumental and Symbolic Components. – European Integration online Papers. – Vol. 8, 2004. – № 11.

Klein E. A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language – Amsterdam, London, New York: Elsevier, 1966–1967. – Vol. 1–2.

Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago-London: The University of Chicago Press. – 1980.

Lakoff G., Turner M. More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor. – Chicago: The University of Chicago Press. – 1989.

Liebhart K. Cultural Patterns of Enlargement: Constructing National and European Political Memories. Second Pan-European Conference Standing Group on EU Politics Bologna, 24–26 June 2004. P. 8 – <http://www.jhubc.it/ecpr-bologna>

Lesaar H. R. Semper Idem? The Relationship of European and National Identities – 2000. <http://www.euintegration.net>

Longman Dictionary of Contemporary English. – 2000.

Pecheux M. Language, Semantics and Ideology. – New York: St. Martin's Press. –1982.

Schröder K., Phillips L. Mediatised Politics: Political Discourses and the Media // Contemporary Danish Democracy. A Project Outline // Communication Studies, Roskilde University, Postboks 260, DK-4000 Roskilde, kimsc@ruc.dk; lousep@ruc.dk

Todorova M. Imagining the Balkans. – New York: Oxford University Press. – 1997.

Wagner P. Fest-Stellungen. Beobachtungen zur sozialwissenschaftlichen Diskussion über Identität // Aleida Assmann / Heidrun Friese (eds.): Identitäten. Erinnerung, Geschichte, Identität 3. 2-nd edition. – Frankfurt/M.: Suhrkamp. – 1999.

Wierzbicka A. Antitotalitarian language in Poland: some mechanisms of linguistic self-defense, *Language in Society*, 19. – 1990. – Pp. 1–59.

Wierzbicka A. Semantics: Primes and Universals. – Oxford University Press. – 1996.

Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese. – New York: Oxford Univ. Press, 1997. – 328 p.

Wodak R., Busch B. Approaches to media texts // John Downing; Denis McQuail; Philip Schlesinger; Ellen Wartella (eds.). *Handbook of Media Studies.* – Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage, 2004. – Pp. 105–123.

Wodak R., Weiss G. Visions, Ideologies and Utopias in the Discursive Construction of European Identities: Organizing, Representing and Legitimizing Europe // M. Pütz, J. van Aertselaer, & T. A. van Dijk (Eds.). *Communicating Ideologies: Multidisciplinary Perspectives on Language, Discourse and Social Practice.* – Frankfurt am Main: Peter Lang. – 2004. – Pp. 225–252.

Yavorska (Javorska) G. O podstawowych nazwach barw w języku ukraińskim (materiały do badań porównawczych // *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty men-*

talne. Cz. 1 / Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 2000. – Ss. 29 – 38.

Yavorska G. From LIFE to GAME: A Conceptual Shift in Mediatized Politics // Recent Trends in Language and Literature Studies: Insights and Approaches. Abstracts. – KNLU, Kyiv, 2005. – Pp. 58–50.

Yavorska G., Zymovets G. Friends Come in, Enemies go out: Semantic Shifts and Cognitive Metaphor in the Evolution of Slavic Terms for Interpersonal Relations // The 10th Congress of Cognitive Linguistics. Abstracts. – Kraków, 2007.

Zbierska-Sawala A. The Conceptualisation of the European Union in Polish Public Discourse, 2002–2003 Journal of multilingual and multicultural development. Vol. 25, No. 5/6, 2004.

Наукове видання

**Яворська Галина Михайлівна,
Богомолів Олександр Вікторович**

**НЕПЕВНИЙ ОБ'ЄКТ БАЖАННЯ:
ЄВРОПА В УКРАЇНСЬКОМУ
ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ**

Підписано до друку 15.01.2010 р.
Формат 60 x 84 ^{1/16}. Папір офсетний.
Гарнітура «Century Schoolbook».
Обл.-вид. арк. 7,2. Ум.-друк. арк. 6,7.
Наклад 300 прим. Зам. № 1027.

Видавничий дім Дмитра Бураго
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 2212 від 13.06.2005 р.
тел./факс: (044) 238-64-47, 238-64-49;
e-mail: conf@graffiti.kiev.ua, www.burago.com.ua
Адреса для листування: 04080, м. Київ-80, а/с 41